

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΛΟΓΟΙ

Βίος του Ίσοκράτους

■ Η πρακτική φιλοσοφία.

«Τὸ πρόγραμμα τοῦ Ίσοκράτη ἀποκτᾶ τὴν ἰδεατὴ του ἀνύψωση ὅχι μὲ ὑπερβατικὲς ἀξίες καὶ πολὺ λιγότερο ἀπὸ θρησκευτικὲς παρορμήσεις αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, πού συνέκωνε φιλικὴ διάθεση ἀπέναντι στὴν παράδοση μὲ γενναία δόση ἀγνωστικισμοῦ. Ὁ Ίσοκράτης σ' αὐτὸ γίνεται φερέφωνο τοῦ αἰώνα του μὲ ξεχωριστὸν τρόπο, γιατί ἡ κατευθυντήρια ἔννοια πού φωτίζει ὅλην του τὴν δραστηριότητα καὶ ὅλην του τὴν διδασκαλία εἶναι ἡ παιδεία. Παιδεία ὅμως γιὰ τὸν Ίσοκράτη σημαίνει προπάντων νὰ ἐξουσιάσῃ κανεὶς τὸν λόγο, γιατί μὲ τὴν δύναμη τοῦ λόγου ξεχωρίζει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ ζῶο καὶ ὁ Ἕλληνας ἀπὸ τὸν βάρβαρο. Σωστὰ ἀναγνώρισαν ἐδῶ τὰ στοιχεῖα ἐνὸς ἀνθρωπισμοῦ στηριγμένου στὴν εὐγλωττία, πού τὰ μεταβίβασε ὁ Κικέρωνας στὸν Πετράρχη.» (Albin Lesky, *Ίστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, σ. 814, μτφρ. Ἀγαπητοῦ Τσοπανάκη, ἔκδ. Ἀφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1981).

■ Η συμβολή του στη διαμόρφωση του αττικού λόγου.

Ο Κοραῆς παρατηρεῖ: «Ἄλλ' ὅστις τὸν ἐξετάσῃ καὶ γραμματικῶς, θέλει πληροφορηθῆν, ὅτι πρῶτος ὁ Ίσοκράτης ἔστησε τρόπον τινὰ τὰ ὅρια τῆς γλώσσης, καὶ ἐκύρωσε μὲ τὸ παράδειγμά του τὴν καταλληλίαν τῆς γραμματικῆς συντάξεως. Εἰς τοὺς πρὸ αὐτοῦ Ἀττικοὺς λογογράφους, ἐὰν ἐξαιρέσῃς ἴσως τὸν Λυσίαν, εὐρίσκονται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ἀνωμαλῖαι· εἰς αὐτὸν οὐδεμία, ἢ σχεδὸν τόσον ὀλίγαι (ἐὰν δὲν ἦναι καὶ αὗται γραφικὰ σφάλματα) ὥστ' ἀπὸ μόνον αὐτὸν εἶναι δυνατὸν νὰ συνθέσῃ τις γραμματικὴν μέθοδον ὁλόκληρον, χωρὶς νὰ ἔχῃ χρεῖαν ἄλλων παραδειγμάτων.» (*Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς*, τ. Α', σ. 287, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα, 1986).

«Τὸ ἔργον τοῦ Ίσοκράτους θεωρούμενον ὑπὸ ἔποψιν μορφῆς ἀποτελεῖ ἄριστον δεῖγμα συνθέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν διεδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλον τὸ ὕφος τοῦ λόγου. Ὁ Ίσοκράτης ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν «στυλίστας» συγγραφεὺς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Ἡ ὑφολογικὴ ἐντύπωσις, ἢ ὁποία δημιουργεῖται, ὀφείλεται βασικῶς εἰς δύο παράγοντας: εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν λέξεων καὶ εἰς τὸν ρυθμὸν τῆς φράσεως. Ὁ ἴδιος ὁ Ίσοκράτης ἀναφερόμενος εἰς τὸ

ὕφος τοῦ λόγου λέγει: «ὅλως δὲ ὁ λόγος μὴ λόγος ἔστω· ξηρὸν γάρ· μὴδὲ ἔμμετρος· καταφανὲς γάρ· ἀλλὰ μεμίχθω παντὶ ρυθμῶ, μάλιστα ἰαμβικῶ ἢ τροχαϊκῶ.» Μὲ ἄλλας λέξεις ὁ Ἰσοκράτης διδάσκει ὅτι ὁ πεζὸς λόγος δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἔμμετρος ἢ ἔρρυθμος (χαρακτηριστικὰ τοῦ ποιητικοῦ λόγου), ἀλλὰ εὐμετρος καὶ εὐρυθμος.» (Βασιλείου Γ. Μανδηλαρᾶ *Ὁ Περὶ Εἰρήνης λόγος τοῦ Ἰσοκράτους ἐκ τοῦ παπύρου τοῦ βρετανικοῦ μουσείου*, ἐκδ. Ἰνστιτούτου τοῦ βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθήναι 1975, σ. 175-176).

■ Το πανελλήνιο ἰδανικό του Ἰσοκράτους.

«Ο Ἰσοκράτης επικέντρωσε το ενδιαφέρον του σε ζητήματα της ελληνικής γενικά εθνότητας, στις σχέσεις των ελληνικών πόλεων μεταξύ τους και με τους βαρβάρους, και ειδικά με την περσική αυτοκρατορία, τη μοναδική ἀξία λόγου βαρβαρική δύναμη για τον ρήτορα. Οι πολιτικές του απόψεις είχαν ως αφετηρία την πεποίθηση ὅτι ἡ διάσταση μεταξύ Ἑλλήνων και βαρβάρων ἦταν αγεφύρωτη. Οι ελληνικές πόλεις, πίστευε, συγχροτούσαν παρά τις φαινομενικές αντεγγλήσεις ενιαίο σώμα με κοινὰ γνωρίσματα και κοινὰ συμφέροντα. Θεωρούσε πάντα τις διαμάχες μεταξύ Ἑλλήνων τυχαία ὅσο και πρόσκαιρα περιστατικά, πολύ λυπηρά ὡστόσο εφόσον προσλάμβαναν χαρακτήρα εμφύλιας σύρραξης. Τίποτε δὲν ἦταν πιο παράλογο για τον Ἰσοκράτη ἀπὸ ἓναν πόλεμο μεταξύ Ἑλλήνων. Η πίστη του στην ἐνότητα της φυλῆς ὅλων των Ἑλλήνων, που ἦταν τόσο βαθιά ριζωμένη μες στην καρδιά και το μυαλό του, διαπότιζε και τον λόγο του. Ὅταν αναφερόταν σε σχέσεις ἢ σε ἀξιοκατάκριτες εχθροπραξίες μεταξύ ελληνικών πόλεων, χρησιμοποιούσε την αυτοπαθὴ ἀντωνυμία (ἡμᾶς αὐτούς), τη στιγμή που κάποιος ἄλλος συγγραφέας, λιγότερο διαπνεόμενος ἀπὸ την ἰδέα της πανελληνίας ἐνότητας, θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την ἀλληλοπαθὴ ἀντωνυμία (ἀλλήλους). Με τη γραμματική τούτη ἐπιλογή ὁ Ἰσοκράτης τόνιζε σε ὅλους ὅτι τα ελληνικά κράτη δὲν ἦταν δυνατὸ να ἔχουν διαφορετικὰ συμφέροντα και ὅτι ἀπὸ τις διαμάχες τους υπέφερε ολόκληρη ἡ Ἑλλάδα και ὄχι μόνο οι ἀντίπαλες παρατάξεις.

Στην ελληνική ὁμογένεια συμπεριλαμβάνονταν ἀκόμη και οι πιο μακρινοὶ εκπρόσωποί της. Ὅπως θα δούμε ἀργότερα, ὁ Ἰσοκράτης ενδιαφερόταν για καθετὶ που εἶχε σχέση με τον ἑλληνισμό της Σικελίας, του Πόντου και κυρίως της Κύπρου. (G. Mathieu, *Οι πολιτικές ἰδέες του Ἰσοκράτη*, ἐκδ. Ἰνστιτούτου τοῦ βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, μτφρ. Κ. Διαμαντάκου, Ἀθήνα 1995, σ. 70-71).

Ο Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, στον Β' τόμο της *Εἰσαγωγῆς* στη φιλοσοφία, σ. 21, αναφερόμενος στην άποψη του Ἰσοκράτους πως Ἕλληνες καλούνται οι μετέχοντες της «ἡμετέρας παιδείας» και όχι όσοι έχουν απλώς ελληνική καταγωγή, παρατηρεῖ: «Ἴσως δὲν ὑπάρχει πολιτικώτερη και σοφώτερη ἰδέα για τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος και τῶν Ἑλλήνων ὡς λαοῦ στήν ἱστορία ἀπὸ αὐτὴν τὴν μεγάλη ἰδέα τοῦ Ἰσοκράτους».

«Ἀσφαλῶς μὲ τὰ λόγια αὐτὰ δὲν διατυπώνεται ἀκόμα καμιά γενική ἰδέα για τὴν ἀνθρωπότητα, οὔτε διαγράφεται τὸ πολιτιστικὸ πρόγραμμα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἢ μετατόπιση ὅμως τῶν τόνων, ἢ ὅποια ἐκδηλώνεται μὲ τὴν φράση, εἶναι οὐσιαστική προϋπόθεση για τὴν ἀντικατάσταση ἀρχαίων δεσμῶν μὲ ἄλλους νέου εἶδους.» (Albin Lesky, ὁ.π. σ. 814)

■ Ἔργα του Ἰσοκράτους:

Σώζονται εικοσιένα λόγοι (ἐκ τῶν ὁποίων ἀμφισβητοῦνται ἀπὸ ὀρισμένους ὡς μὴ γνήσιοι οἱ *Πρὸς Δημόνικον* και *Πρὸς Εὐθύνοον*) και ἐννέα ἐπιστολές:

α) Δικανικοί λόγοι: *Κατὰ Λοχίτου*, *Αἰγινήτικος*, (*Πρὸς Εὐθύνοον*), *Τραπεζιτικός*, *Περὶ τοῦ ζεύγους*, *Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον*.

β) Παραινετικοί: (*Πρὸς Δημόνικον*), *Πρὸς Νικοκλέα*, *Εὐαγόρας*, *Νικοκλῆς ἢ Κύπριοι*.

γ) Ἐπιδεικτικοί: *Πανηγυρικός*, *Φίλιππος*, *Ἀρχίδαμος*, *Ἀρεοπαγίτικός*, *Περὶ εἰρήνης*, *Ἐλένη*, *Βούσιρις*, *Παναθηναϊκός*, *Κατὰ τῶν σοφιστῶν*, *Πλαταιϊκός*, *Περὶ ἀντιδόσεως*.

δ) Ἐπιστολές: *Πρὸς Διονύσιον*, *Α' πρὸς Φίλιππον*, *Β' πρὸς Φίλιππον*, *Πρὸς Ἀντίπατρον*, *Πρὸς Ἀλέξανδρον*, *Τοῖς Ἰάσονος παισίν*, *Πρὸς Τιμόθεον*, *Τοῖς Μυτιληναίων ἀρχουσιν*, *Πρὸς Ἀρχίδαμον*.

« Ὁ ἀνθρωπιστής Ἰερώνυμος Wolf ἀπὸ τὸ Augsburg, φίλος τοῦ Μελάγχθονα, ποὺ μετὰφρασε κι ἐξέδωσε τὸν Ἰσοκράτη, ἐπέβαλε μιὰν ἀνούσια διαίρεση τῶν λόγων σὲ παραινετικούς, συμβουλευτικούς, ἐπιδεικτικούς και δικανικούς, και μιὰν κατάταξη, ποὺ τὴν διατηροῦν ἀκόμα οἱ ἐκδόσεις μας.» (Albin Lesky, ὁ.π., σ. 807)

«Έξι από τους λόγους του είναι δικανικοί: *Κατά Λοχίτου, Αίγινητικός, Πρὸς Εὐθύβουν, Τραπεζιτικός, Περὶ τοῦ ζεύγους, και Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον*. Ἦταν οι πρώτες του προσπάθειες, τις οποίες αργότερα φαίνεται να αποκηρύσσει ως μη αντάξιές του.

Τρεις είναι «παραινετικοί»: *Πρὸς Δημόνικον, Πρὸς Νικοκλέα, Νικοκλῆς ἢ Κύπριοι*. Αποτελούν πραγματείες περί ηθικής και έχουν ένα ενδιαφέρον ως ενδεικτικές του πνεύματος πρακτικής ηθικής της εποχής καθώς και της περαιτέρω εξέλιξης των ιδεών του Ισοκράτους.

Τρεις είναι εγκώμια, και ανήκουν στο «επιδεικτικό» είδος της ρητορικής: *Βούσιρις, Ἐλένη και Εὐαγόρας*. Απ' αυτούς ο *Βούσιρις* και η *Ἐλένη* αποτελούν ημισοβαρές προσπάθειες να πραγματευθεί μυθολογικά θέματα - τα οποία γενικώς αποφεύγει - έτσι ώστε να μεταδώσει κατά κάποιον τρόπο ένα ωφέλιμο μάθημα. Στο επιδεικτικό είδος συμπεριλαμβάνεται και ο *Παναθηναϊκός*, παρ' ὅλο που το περιεχόμενό του είναι τέτοιο που θα μπορούσε να δικαιολογήσει κατά το μάλλον ἢ ἥττον την κατάταξή του στα παιδαγωγικά ἢ πολιτικά του έργα.

Δύο λόγοι αποτελούν δοκίμια αναφερόμενα στην παιδεία. Πρόκειται για τον *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* και τον *Περὶ ἀντιδόσεως*, λόγους με τους οποίους κριτικάρει τις άλλες σχολές και υπερασπίζεται τη δικιά του.

Ἐξι είναι καθαρά πολιτικοί και αναφέρονται σε θέματα διοίκησης και πολιτικής - κυρίως αθηναϊκής -, τόσο εξωτερικής όσο και εσωτερικής: *Πανηγυρικός, Φίλιππος, Πλαταιϊκός, Περὶ εἰρήνης, Ἀρχίδαμος, Ἀρεοπαγитικός*.

Υπάρχουν επίσης εννέα επιστολές: *Πρὸς Διονύσιον, δύο Πρὸς Φίλιππον, Πρὸς Ἀντίπατρον, Πρὸς Ἀλέξανδρον, Τοῖς Ἰάσονος παισίν, Πρὸς Τιμόθεον, Τοῖς Μυτιληναίων ἄρχουσιν, Πρὸς Ἀρχίδαμον*. Ως προς το ύφος και το περιεχόμενό τους είναι ως επί το πλείστον γενικὸ περισσότερο παρά προσωπικὸ χαρακτήρα, και θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στα πολιτικά του έργα» (G. Norlin, Εισαγωγή στο *Isocrates, Loeb Classical Library*, τ.Ι, σ. 31).

■ Ισοκράτης - Φίλιππος

«Είναι φανερό ότι ο Ισοκράτης τρέφει απεριόριστο θαυμασμό για τον Φίλιππο. Πίστευε ότι ήταν εγκάρδιος φίλος των Αθηνών και προέτρεπε συνεχώς τους Αθηναίους να καλλιεργήσουν φιλικές σχέσεις μαζί του. Τον θεωρούσε γνήσιο Έλληνα, απόγονο του Ηρακλή, έναν άνθρωπο που διέθε-

τε μόρφωση και ευρύτερη καλλιέργεια, αγαπούσε την Ελλάδα και εμφορούνταν από υψηλές ιδέες και οράματα - μια γνώμη με την οποία συμφωνούν κατά βάση εκείνοι οι ιστορικοί που οι απόψεις τους για την εποχή δεν αναπαράγουν την οπτική της Δημοσθένειας ρητορικής.» (G. Norlin, *ό.π.*, σ. 41- 42).

■ Η παράδοση για τον θάνατό του.

«Ἀπέθανε δ' ἐπὶ Χαιρώνδου ἄρχοντος μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην λυπηθεὶς διὰ τὴν ἦτταν καὶ τὴν συμφορὰν τὴν γενομένην ἐκεῖσε τοῖς Ἀθηναίοις παρὰ Φιλίππου. Ἀποκαρτερήσας δὲ ἐτελεύτησεν ὡς μὲν Δημήτριός φησιν ἐννέα ἡμέρας ὡς δὲ Ἄφαρευς δεκατέσσερας.» (Ἀωνόμου *Βίος Ίσοκράτους*, 154).

Σημ: ἀποκαρτερῶ· αποθνήσκω εκουσίως δι' ασυτίας. Η παράδοση δεν πρέπει να έχει βάση.

Μερικές γνώμες για το έργο και τη ρητορική τέχνη του Ίσοκράτη

Ο Ίσοκράτης δεν ήταν Δημοσθένης, είχε όμως επίγνωση των ελλείψεων του, για να αποτολμήσει την κατά μέτωπον δράση σε δημόσιες συνελύσεις, και ποτέ δεν επιδίωξε να γίνει πολιτικός ρήτορας. Θα ήταν λοιπόν παράλογο να του προσάψουμε ευθύνες, επειδή δεν υποστήριξε τα σχέδιά του με μεθόδους, που ο ίδιος συνειδητά αρνούνταν να χρησιμοποιήσει. Ούτε με τον Πλάτωνα είχε βέβαια σχέση, όσον αφορά την εμβριθεία της σκέψης. Από την άποψη όμως της άμεσης πολιτικής επιρροής, ο Πλάτων υστερούσε κατά πολύ σε σχέση με τον Ίσοκράτη, ο οποίος πολύ ευχαρίστως θα αποδεχόταν, θεωρώντας την τιμητική, τη θέση που του έδινε ο αντίπαλός του «ανάμεσα στους πολιτικούς και τους φιλοσόφους». Ήταν τιμή και καύχημα, ανάμεσα στον ρήτορα, που κατατρυχόταν με τα καθημερινά προβλήματα, και στον θεωρητικό, που απομονωνόταν στο καβούκι της αμιγούς διανόησης, να υπάρχει θέση για ένα συγγραφέα, που μόνιμο μέλημά του ήταν να προετοιμάσει την κοινή γνώμη για την αναδιοργάνωση του ελληνικού κόσμου. Σ' αυτό το πόστο ο συγγραφέας μας έμεινε πιστά αφοσιωμένος πενήντα ολόκληρα χρόνια, τα τελευταία της ζωής του.

Πριν από το 380 π.Χ. είχαν χαραχτεί αμετάκλητα οι βασικές γραμμές του σχεδίου του Ίσοκράτη: συμφιλίωση και συνένωση των Ελλήνων,

κατόπιν προσανατολισμός της δράσης τους σε πόλεμο εναντίον των βαρβάρων και επάνοδος της ευημερίας στην πατρίδα. Από το 380 π.Χ. και εξής ο Ισοκράτης έρριξε το μεγαλύτερο βάρος στην προσπάθεια να προσηλυτίσει τους Έλληνες στα ιδεώδη του και να τους πείσει να δώσουν σάρκα και οστά. Δεν ήταν όμως αιθεροβάμων. Ήξερε πολύ καλά πως οι ιδέες του ήταν δυνατό να εφαρμοστούν μόνο στην περίπτωση που την πρωτοβουλία αναλάμβανε μία πόλη ή ένας αρχηγός κράτους, και ήταν συμβιβασμένος με την ανάγκη οι προτεραιότητες να μετατίθενται από το ένα μέρος του σχεδίου στο άλλο, κάτω από την επήρεια των γεγονότων και των συνθηκών, που διαμορφώνονταν κάθε φορά. Με το σκεπτικό τουτο επανερχόταν διαρκώς σε απόψεις, που είχε εκθέσει στον Πανηγυρικό, άλλοτε για να τις συγκεκριμενοποιήσει περαιτέρω και άλλοτε για να τις αναπροσαρμόσει στα νέα δεδομένα. Αρχικά ήταν ένθερμος υποστηρικτής της αθηναϊκής ηγεμονίας, από το όραμα όμως της οποίας σταδιακά στη συνέχεια απομακρύνθηκε συνειδητοποιώντας τα λάθη που διέπραξε η δεύτερη αθηναϊκή συμμαχία. Ζήτησε ενίσχυση από όλους τους αρχηγούς κρατών, που θεωρούσε ικανούς να υπηρετήσουν και να φέρουν σε πέρας τους στόχους του, οι προσπάθειές του όμως έμειναν τελικά άκαρπες λόγω διάφορων αντιξοοτήτων που συνάντησαν -θάνατος του Ιάσονα, θάνατος του Διονυσίου, συνέπειες από τον πόλεμο Σπάρτης και Θήβας. Επέστρεψε τότε πάλι στην Αθήνα και μελέτησε την προοπτική της εσωτερικής αναδιοργάνωσης, χάρη στην οποία θα καλύπτονταν οι ελλείψεις, που οδήγησαν σε αδιέξοδο τις δύο προηγούμενες συμμαχίες. Όταν στο προσκήνιο παρουσιάστηκε ο Φίλιππος ως ρυθμιστής των υποθέσεων της Ελλάδας, εστίασε σ' αυτόν όλη την προσοχή του.

Από το 346 π.Χ. μέχρι τον θάνατό του, οι ελπίδες του για την υλοποίηση των σχεδίων του εξαρτώνταν άμεσα από τον Μακεδόνα βασιλιά. Ούτε τότε όμως θυσίασε ποτέ στον βωμό του ινδάλματός του συμφέροντα της Ελλάδας και κυρίως της Αθήνας, και ακούραστα επαναλάμβανε την ανάγκη εγκαθίδρυσης ομοσπονδίας ελεύθερων κρατών. Καμιά αντίφαση δεν υπήρχε στις παραλλαγές της σκέψης του Ισοκράτη, μόνο η συνεχής αγωνία να αξιοποιηθούν στο έπακρο οι περιστάσεις, ώστε να διευκολυνθεί η δρομολόγηση κάθε σημαντικού αιτήματος που περιλάμβαναν τα σχέδιά του.

Ωστόσο, το σχέδιο του Ισοκράτη δεν ακολούθησε τον δρόμο που είχε ο ίδιος φανταστεί. Αναγνωρίσαμε όμως πολλές από τις λεπτομέρειές του σε ιδέες που εκφράστηκαν ή σε ενέργειες που σημειώθηκαν τον 4ο αι. π.Χ.

Απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, το έργο του επηρέασε αμυδρά την πολιτική ζωή του ελληνικού κόσμου, πρέπει όμως να παραδεχτούμε πως ο άμεσος απόηχός του, όσο μικρής έντασης κι αν ήταν, ήταν όμως πιο σθεναρός από τον απόηχο του έργου άλλων φιλοσόφων ή ρητόρων της ίδιας εποχής. Η σχετική αποτυχία του σχεδίου του οφείλεται βέβαια κατά ένα μέρος σε ψευδαισθήσεις, που ο ίδιος έτρεφε, και στην έλλειψη πρακτικού πνεύματος, που τον διέκρινε, σίγουρα όμως προκλήθηκε και από εξωτερικά γεγονότα. Τουλάχιστον το σχέδιό του δεν εξαφανίστηκε χωρίς να αφήσει πίσω του ίχνη, τη στιγμή που άλλοι ενασχολούμενοι με την πολιτική, διαγράφτηκαν εντελώς από τη μνήμη της γενιάς τους και της επόμενης. Ο Ίσοκράτης, πιστεύουμε, κατείχε ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους συγχρόνους του. Οι άλλοι είτε εξέφραζαν ιδέες που αντανακλούσαν άτονα τις όψεις της πρακτικής ζωής, είτε προέβαλλαν σχέδια, των οποίων η βαθεία προέλευση και τα πραγματικά κίνητρα μας διαφεύγουν. Μόνο στην περίπτωση του Ίσοκράτη οι ιδέες συγκρότησαν πλήρες και σαφές σχέδιο και ταυτόχρονα επενέργησαν στην κοινή γνώμη. Για τον λόγο τούτο είναι σημαντική για μας σήμερα η μαρτυρία του, προκειμένου να συλλάβουμε τα ιδεολογικά ρεύματα, που συντέλεσαν στην αναδιάρθρωση του ελληνικού κόσμου την εποχή από το 400 π.Χ. μέχρι το 330 π.Χ.

(G. Mathieu Οι πολιτικές ιδέες του Ίσοκράτη, σ. 331-333)

Ο Ίσοκράτης προσπάθησε -ο μόνος, ως φαίνεται, που αγωνίστηκε σθεναρά- να δείξει γιατί η Ρητορική μπορεί να καταταγεί ανάμεσα στις βασικές Τέχνες, γιατί μπορεί να γίνει ένα μέσο εκπαιδύσεως και γιατί είναι δυνατόν να σχηματισθεί ένα σύστημα πλήρες που να καλύπτει μια απαίτηση του ανθρώπου: «πῶς να ζεῖ κανείς καλὰ μέσα στὴν Κοινωνία καὶ νὰ κερδίζει τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἄλλων, ὄντας καλὸς πολίτης». Αὐτὴ ἦταν ἡ Φιλοσοφία του.

Ο Ίσοκράτης έπρεπε να αντιμετωπίσει τεράστιες δυσκολίες. Ο «ρήτωρ», ο ομιλητής, ήταν ένας άνθρωπος -όπως πίστευαν εκείνη την εποχή- ικανός -εάν ήθελε- να οδηγήσει με πολλούς τρόπους, βασισμένους στην κατάλληλη χρήση του γλωσσικού οργάνου και των νοητικών σχημάτων, το ακροατήριό του ή τους αναγνώστες του στην απάτη· επομένως στο πώς να αποφεύγουν την αλήθεια. Αυτό είχε επανειλημμένως λεχθεί στο παρελθόν και το ήξερε ο Ίσοκράτης καλά. Εξ άλλου η φιλοσοφία και ιδιαίτερα η Πλατωνική όρισε την αλήθεια κατά τρόπο ιδανικό, την έκανε ιδέα, δυσπρόσιτη σαν έννοια για το πολύ κοινό. Επίσης εξαπέλυσε

επίθεση κατά των παραπλανητικών μεθόδων που χρησιμοποιούσε η Ρητορική σαν εκπαιδευτικό μέσον. Ο Ισοκράτης προσπάθησε με κόπο να δείξει ότι η πραγματική Ρητορική δεν ήταν «ανήθικη απασχόληση», αλλά Τέχνη με μορφή και περιεχόμενο.

Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ο Ισοκράτης -όπως και ο Πλάτων από την σκοπιά του- ενδιαφέρθηκε για την αλήθεια, για την έννοιά της, όπως ο ίδιος την αντιλαμβανόταν, που δεν απείχε πολύ από την κοινή έννοια και που ο κάθε πολίτης των Αθηνών ε γνώριζε. Κύριο μέλημα του Ισοκράτους ήταν να ασκήσει κριτική για την κακή συμπεριφορά των ρητόρων ως επαγγελματιών και να καυτηριάσει τις κακές μεθόδους που συντέλεσαν στην μείωση της Ρητορικής στη συνείδηση των ανθρώπων. Επομένως οι κακοί ρήτορες δεν έδειχναν σεβασμό, αλλά περιφρόνηση στην αλήθεια. Τούτο ήταν απαράδεκτο για τον Ισοκράτη, που ήθελε να είναι ο εκπρόσωπος της γνήσιας Ρητορικής Τέχνης.

(Νικ. Δ. Δημητριάδης, *Ανατομία της Ρητορικής*, σελ. 76-77)

Λίγα λόγια τώρα για το ύφος του Ισοκράτη. Τα κείμενά του εκπροσωπούν τον αττικό πεζό λόγο στην πιο περίτεχνη μορφή του. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς (περί συνθ. όνομ. 23) παρομοιάζει το λόγο αυτό με σφιχτούφασμένο ρούχο ή με ζωγραφιά όπου τα φωτεινά χρώματα αναμειγνύονται πολύ έντεχνα με τα σκούρα.

Πραγματικά, φαίνεται πως ο Ισοκράτης πρόσεχε πολύ τη διατύπωσή του, περισσότερο από κάθε άλλον Έλληνα συγγραφέα. Απέφευγε τόσο πολύ τη χασμωδία, ώστε ο Διονύσιος δεν μπόρεσε να βρει ούτε μια μέσα σ' ολόκληρο τον Άρεοπαγιτικό. Ήταν επίσης πολύ προσεκτικός και στην έκθλιψη των βραχέων φωνηέντων και στην κράση. Ακόμα απέφευγε την κακοφωνία που προκαλείται από την επανάληψη όμοιων συλλαβών σε αλληπάλληλες λέξεις ή από το συνδυασμό γραμμάτων που είναι δύσκολα στην προφορά. Αυτά όλα τα πετυχαίνει χωρίς να διαταράσσει τη φυσική σειρά των λέξεων μέσα στην πρόταση. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του ύφους του Ισοκράτη είναι η σημασία που δίνει ο ρήτορας στο ρυθμό. Μολονότι αποφεύγει τα ποιητικά μέτρα, πίστευε ότι ο πεζός λόγος πρέπει να έχει ρυθμό. Γι' αυτό σε πολλά σημεία χρησιμοποιεί το συνδυασμό τροχαίων και ιάμβων.

Αλλά το κυριότερο χαρακτηριστικό του Ισοκράτη είναι οι καλλιτεχνικές, περίπλοκες και πολυδουλεμένες περιόδους. Η περίοδος του Ισοκράτη δίνει την ιδέα ενός ιπποδρόμου, όπου οι ιδέες, σαν τα άλογα, αρχίζουν από

ένα συγκεκριμένο σημείο και δε σταματούν την πορεία τους, αν δεν ολοκληρώσουν τον κύκλο και επιστρέψουν στο σημείο της αφετηρίας τους. Σε μια περίοδο η κύρια ιδέα επιτρέπεται να ακολουθείται από άλλες, αλλά όχι να υποκατασταθεί από αυτές, γιατί η πρόταση φτάνει στην ολοκλήρωσή της μόνο, όταν το νόημα της κύριας ιδέας συμπληρωθεί. Αυτό το είδος της δομής της περιόδου διευκολύνεται πολύ με τις αντιθέσεις, είτε ουσιαστικές είτε πλασματικές (μέν... δέ). Έτσι η περίοδος τραβάει πολύ σε μάκρος και πολλές φορές δίνει την εντύπωση ότι έχει ξεφύγει από τον έλεγχο του ρήτορα. Πράγματι ο Ίσοκράτης θυσιάζει τη σαφήνεια για χάρη της μορφής και γίνεται μονότονος. Το λεξιλόγιό του όμως είναι καθαρό, σχεδόν όσο και του Λυσία. Γενικά ο Ίσοκράτης είναι ο εκπρόσωπος του μέσου ύφους. Χωρίς αυτόν δε θα είχε υπάρξει ο Δημοσθένης.

(Βασ. Θ. Θεοδωρακόπουλος,

Εισαγωγή στην Αττική Ρητορεία, σελ. 54-55)

Η «γλαφυρή αρμονία» δε φροντίζει η κάθε λέξη της να ξεχωρίζει νοηματικά ούτε από άποψη προσωδίας να κυριαρχούν οι μακρές συλλαβές, γιατί δε συμπαθεί τους αργούς και σταθερούς ρυθμούς: της αρέσουν οι γρήγοροι ρυθμοί, η γοργή κίνηση και η ρέουσα αλληλουχία των λέξεων· θέλει τα διάφορα «μόρια» του λόγου να συσφίγγονται μεταξύ τους και να συνυφαίνονται έτσι, που από άποψη νοηματική να φαίνονται ότι αποτελούν μια ενότητα, μια λέξη. Σ' αυτό συντελεί και το γεγονός ότι από αρμονική άποψη τα διάφορα «μόρια» είναι ενωμένα μεταξύ τους και δεν αφήνουν να μεσολαβήσει ανάμεσά τους κανένας αισθητός χρόνος: μοιάζουν σαν τα σφιχτούφασμένα ρούχα ή σαν τις ζωγραφίες, όπου τα φωτεινά χρώματα αναμειγνύονται με τα σκούρα κατά τρόπο αρμονικό. Προτιμάει επίσης τις ευφωνικές λέξεις, εκείνες που προφέρονται άνετα και χωρίς συγκρούσεις στην προφορά ή τη συνεκφορά των φθόγγων, εκείνες που δεν έχουν τραχείες συλλαβές και αντιχτυπήματα. Εξάλλου θέλει τα «κῶλα» να είναι αρμονικά συνυφασμένα μεταξύ τους, να έχουν μέτριο μήκος και να καταλήγουν με φυσικότητα σε περίοδο, η οποία έχει τόσο μήκος όσο μπορεί να αντέξει να απαγγείλει άνετα ένας άνθρωπος με μια αναπνοή. Από τους ρυθμούς προτιμάει τους μέσους και τους βραχείς και επιδιώκει οι καταλήξεις των περιόδων να είναι εύρυθμες. Από τα σχήματα αποφεύγει τα αρχαιοπρεπή, τα βαρύγδουπα και τα εντυπωσιακά: προτιμάει τα απαλά, τα κολακευτικά και τα απατηλά. Εκπρόσωποι της «γλαφυρής αρμονίας» είναι ο Ησίοδος, η Σαπφώ, ο Ανακρέων, ο Σιμωνίδης, ο Ευριπίδης και ο Ίσοκράτης.

(Βασ. Θεοδωρακόπουλος, ε.α. σελ. 100-101)

Η «γλαφυρή αρμονία» δεν επιδιώκει η κάθε λέξη της να έχει ξεχωριστή θέση μέσα στην πρόταση. Ο αργός και σταθερός ρυθμός δεν της ταιριάζει. Αγαπάει περισσότερο την κίνηση και τη ζωντανή ροή της γλώσσας. Θέλει η δύναμη του λόγου να προέρχεται από τη συνολική εντύπωση που παρέχουν όλα μαζί τα στοιχεία του. Επίσης επιδιώκει τη μουσικότητα, τη λειότητα και την απαλότητα στον ήχο, ενώ επιζητεί κάθε νόημα να κλείνεται κυκλικά σε περίοδο. Εξάλλου τα σχήματα που χρησιμοποιεί δεν πρέπει να είναι αρχαιοπρεπή ή εντυπωσιακά ή να τα χαρακτηρίζει τραχύτητα· προτιμάει να είναι πλούσια και αισθησιακά και να έχουν έντονα τα στοιχεία της ψευδαίσθησης.

(Βασ. Θεοδωρακόπουλος, ε.α. σελ. 119)

Τα αντίθετα, όμως, τα πολυσύνδετα, που τα συνηθίζουν ο Ισοκράτης και οι μαθητές του, καταστρέφουν την εναγώνια ορμή του πάθους, όπως συμβαίνει με τους δρομείς, που, όταν τους συνδέσεις μεταξύ τους, χάνουν τη φόρα τους.

(Βασ. Θεοδωρακόπουλος, ε.α. σελ. 105)

Α' ΠΕΡΙ ΕΙΡΗΝΗΣ

ΣΧΕΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΥΒΟΥΛΟΣ. ΟΙ ΠΟΡΟΙ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ*

Για τον Ευβουλο δεν ξέρουμε πολλά πράγματα. Η οικογένειά του και οι πρόγονοί του μάς είναι άγνωστοι. Οι φίλοι του τον εκτιμούσαν πολύ και οι αντίπαλοί του τον σέβονταν. Όταν τον εξέλεξαν προϊστάμενο των επί το θεωρικών τεταγμένων έδωσε στο άξιωμα αυτό μεγάλες προεκτάσεις και πήρε ουσιαστικά στα χέρια του το τιμόνι της πόλης. Δεν ξέρουμε τις ιδέες του, εκτός από την επιθυμία του να διατηρηθεί ή ειρήνη, αλλά έχουμε την τύχη να κατέχουμε όρισμένα κείμενα πού, και αν ακόμη δεν προέρχονται άμεσα από το περιβάλλον του και δεν τα ένεπνευσε ο ίδιος, ωστόσο μαρτυρούν για τα θέματα πού τον απασχολούσαν.

Το πρώτο και το πιό σημαντικό από τα κείμενα αυτά είναι το μικρό έγχειρίδιο πού αποδίδεται στον Ξενοφώντα και έχει τον τίτλο Πόροι. Κατά καιρούς έχουν εκφραστεί άμφιβολίες αν πρόκειται για αυθεντικό έργο του άθηναίου ιστορικού, αλλά όλα δείχνουν ότι πραγματικά προέρχεται από αυτόν. Ο Ξενοφών, έξόριστος από την Άθήνα επειδή πολέμησε με το μέρος των Σπαρτιατών στον κορινθιακό πόλεμο, μπόρεσε να επιστρέψει στην πόλη όταν ο Ευβουλος ανέλαβε τις ευθύνες της άθηναϊκής πολιτικής. Η παράδοση μάλιστα λέει ότι ο Ευβουλος προκάλεσε το ψήφισμα πού επέτρεψε στο συγγραφέα να επιστρέψει στην πατρίδα του και να ανακτήσει τα πολιτικά του δικαιώματα. Ο Ξενοφών δείχνει σε όλο το έργο του έξαιρετικό για την εποχή του ενδιαφέρον για τα οικονομικά προβλήματα, τόσο ώστε να τα εισάγει σε ένα λογοτεχνικό είδος πού θα έλεγε κανείς ότι είναι το λιγότερο κατάλληλο να τα δεχτεί, στον σωκρατικό διάλογο. Απόδειξη ο Οικονομικός και μερικά χωρία των Απομνημονευμάτων. Ο ίδιος δίνει στην Κύρου Παιδεία μιá ανάλυση της κατανομής της εργασίας, πού οι οικονομολόγοι, και πρώτος πρώτος ο Μάρξ, δεν παραλείπουν από τον 19ο αιώνα να την αναφέρουν.

Στους Πόρους ο Ξενοφών έχει σκοπό να αποδείξει ότι η Άθήνα μπορεί να ζήσει μόνο με τα δικά της έσοδα, όποτε δεν χρειάζεται να εκμεταλλεύεται τους συμμάχους της: «Έπειδή», γράφει στην εισαγωγή, «μερικοί από αυτούς πού κυβέρνησαν στην Άθήνα έλεγαν ότι βέβαια το δίκιο τους είναι γνωστό, το ίδιο όσο και σε κάθε άλλον άνθρωπο, όμως ή φτώχεια του πλήθους των Άθηναίων τους αναγκάζει να φανούν κάπως άδικοι απέναντι

---

*Τό κείμενο αυτό αναφέρεται στις απόψεις του Ξενοφώντα για την οικονομική ανόρθωση της Αθήνας και την ειρήνη.

στις άλλες πόλεις, γι' αυτό δοκίμασα να εξετάσω, αν δὲν θὰ ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο δυνατό οἱ πολῖτες νὰ τρέφονται, ὅπως εἶναι καὶ τὸ πιὸ δίκαιο, ἀπὸ τῆ δικῆ τους χώρα. Ἐχω τῆς γνώμη πῶς, ἀν γινόταν αὐτό, θὰ ἀποτελοῦσε γιὰ τὴν πόλιν τόσο γιὰ τὴν φτώχεια τους, ὅσο καὶ γιὰ τὴν δυσπιστία πού δείχνουν ἀπέναντί τους οἱ ἄλλοι Ἕλληνες (1,1). Ὁ Ξενοφῶν ἐξετάζει στὴ συνέχεια τίς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές πού, ἀν χρησιμοποιηθοῦν σωστά, δίνουν τὴν δυνατότητα στοὺς Ἀθηναίους νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν συμμάχων. Σὲ πρώτη σειρά βάζει τοὺς φυσικοὺς πόρους, τὴ γῆ, τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑπέδαφος. Δὲν ἐπιμένει πολὺ στὴ γῆ, γιατί τὸ θέμα αὐτὸ τὸ ἔχει ἀναπτύξει διεξοδικὰ στὸν Οἰκονομικό. Ὅσο γιὰ τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑπέδαφος, περιορίζεται μόνον νὰ θυμίσει τὴν ὑπαρξή τους. Ἀμέσως ἔπειτα μελετᾷ τίς πηγές πλούτου πού προσφέρει στὴν Ἀθήνα ἡ γεωγραφικὴ τῆς θέση. Ἡ Ἀθήνα εἶναι τὸ σταυροδρόμι γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ Αἰγαίου. Οἱ Ἀθηναῖοι πρέπει νὰ πάρουν ὅλα τὰ κατάλληλα μέτρα γιὰ νὰ προσελκύσουν τοὺς ξένους ἐμπόρους. Αὐτοί, ἀν ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἀθήνα ἢ στὸν Πειραιά, θὰ ἀποτελέσουν πηγὴ πλούτου γιὰ τὴν πόλιν, ἀφοῦ ὡς μέτοικοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν τὴν εἰσφορά, νὰ ὑπηρετοῦν ὡς στρατιῶτες, καὶ ἀκόμη νὰ πληρώνουν φόρο διαμονῆς. Γιὰ νὰ τοὺς προσελκύσουν θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς παραχωρήσουν ὀρισμένες ἀπὸ τίς τιμητικὲς διακρίσεις τῶν ἀθηναίων πολιτῶν, ὅπως τὸ δικαίωμα νὰ ὑπηρετοῦν στὸ ἵππικό, καὶ νὰ καταργήσουν μερικὲς ταπεινωτικὲς διαδικασίες. Ὁ Ξενοφῶν δὲν καθορίζει ποιές εἶναι οἱ διατάξεις πού πρέπει νὰ καταργηθοῦν, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε εἶχε στὸ νοῦ του τὴν ὑποχρέωση κάθε μετοίκου νὰ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓναν ἀθηναῖο πολίτη ὅταν βρισκόταν ἀνακατεμένος σὲ κάποια δίκη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ διαδικασία αὐτὴ ἐξαφανίζεται στὴν πράξη, ἀν ὄχι καὶ νομοθετικά, τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ αἰῶνα, καὶ ὅτι τότε στὰ ἐμποροδικεῖα οἱ μέτοικοι καὶ οἱ πολῖτες παρουσιάζονται βασικά ὡς ἴσοι. Ὁ Ξενοφῶν ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ζητήσει γιὰ τοὺς μετοίκους τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκοτοῦν ἐκτάσεις γῆς, στὴν πόλιν ἢ στὸν Πειραιά, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ ἐπιδοθοῦν στὴν καλλιέργεια, ἀλλὰ γιὰ νὰ εἶναι ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς πάνω στὴν ὁποία ἦταν κτισμένο τὸ σπίτι τους, γιατί αὐτὸ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ συνδεθοῦν πιὸ στενὰ μὲ τὴν πόλιν. Ὅλοι θὰ ἔβγαιναν κερδοσήμενοι: οἱ ἔμποροι, πού «ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μποροῦν νὰ φορτώσουν πλῆθος ἐμπορεύματα ἀπὸ αὐτὰ πού χρειάζονται οἱ ἄνθρωποι· καὶ ἀν τυχόν δὲν θέλουν νὰ ἀντισταθμίσουν τίς εἰσαγωγές τους μὲ ἐμπόρευμα, πάλι κέρδος τους θὰ εἶναι νὰ ἐξαγάγουν ἀθηναῖκὸ νόμισμα. Γιατί ὅπου καὶ νὰ τὸ πουλήσουν, παίρνουν περισσότερα ἀπὸ ὅσο τοὺς κόστισε ἀρχικά» καὶ οἱ Ἀθηναῖοι,

γιατί εἶναι φανερό ὅτι «ὅσο περισσότεροι ἔρχονται νὰ ἐγκατασταθοῦν, τόσο μεγαλύτερες θὰ εἶναι οἱ εἰσαγωγές καὶ οἱ ἐξαγωγές, τὰ φορτώματα καὶ οἱ πωλήσεις, οἱ μισθοφορές καὶ τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τοὺς φόρους» (Πόροι, 3 καὶ 2-5).

Γιὰ τὸν Ξενοφῶντα ὅμως, ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτε μπροστὰ στὶς πηγές πλούτου ποὺ θὰ ἀποκοῦσε ἡ Ἀθήνα ἂν ἐκμεταλλεῖτο συστηματικὰ τὰ ἀργυροφόρα μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου. Σὲ ὁλόκληρο τὸ τέταρτο κεφάλαιο τῶν Πόρων ὁ ἱστορικός ἀναλύει τὸ τί θὰ μπορούσε νὰ ἀποδώσει ἡ συστηματικὴ ἐκμετάλλευσή τους. Στὴν ἀρχὴ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση περιορίζεται σὲ ἓνα μικρὸ μόνο τμήμα τῶν κοιτασμάτων. Μιὰ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση θὰ μεγάλωνε λοιπὸν σημαντικὰ τὴν ἀργυροφόρα ζώνη καὶ ἀντίστοιχα τὴν ποσότητα τοῦ διαθέσιμου ἀργύρου. Δὲν συμβαίνει μὲ τὰ χρήματα ὅ,τι μὲ τὰ ἐπιπλα: «Γιατί τὰ ἐπιπλα, ὅταν ἀποκτήσει κανεὶς ἀρκετὰ γιὰ τὸ σπίτι του, τὰ ἄλλα δὲν τοῦ δίνουν πρόσθετη ὠφέλεια· ὅμως χρήματα κανένας ὡς τώρα δὲν ἀπόκτησε τόσο πολλὰ, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται καὶ ἄλλα. Καὶ μερικοὶ ποὺ ἔχουν πάρα πολλὰ, σκάβουν καὶ τὰ παραχώνουν ὅσα τοὺς περισσεύουν, καὶ αὐτὸ δὲν τοὺς δίνει λιγότερη χαρὰ ἀπὸ ὅση θὰ εἶχαν ἂν τὰ χρησιμοποιοῦσαν» (4, 7).

Ἐπομένως ὁ Ξενοφῶν ἔχει λοιπὸν τὴν πρόθεση νὰ ἐκθέσει μὲ ποιὸν τρόπο ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων θὰ εἶναι πιὸ ἀποδοτικὴ γιὰ τὸ κράτος. Ὁ ἀπληροφόρητος ἀναγνώστης περιμένει μιὰ πρόταση γιὰ τὴν ἄμεση ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων ἀπὸ τὸ κράτος. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ὁ Ξενοφῶν ἐκθέτει ἓνα σύστημα ποὺ ἀποκαλύπτει πῶς σκέφτονταν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του στὰ οἰκονομικὰ θέματα. Τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος, προτείνει, ἔχοντας ὡς παράδειγμα τοὺς ἰδιῶτες, θὰ ἀγοράσει ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ δούλων, ποὺ θὰ τοὺς μισθώνει στοὺς ἰδιῶτες ἐργολῆπτες μὲ τὴ συνηθισμένη διατίμηση τοῦ ἐνὸς ὀβολοῦ γιὰ τὴν ἐργασία μιᾶς μέρας. Ὅταν ἀποκτήσει 10.000 δούλους, τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα ποὺ θὰ εἰσπράξει ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωσή τους θὰ εἶναι ἑκατὸ τάλαντα· αὐτὸ βέβαια ἂν οἱ ἐργάτες ἀπασχοληθοῦν ὅλο τὸ χρόνο χωρὶς διακοπὴ. Ἡ πρόταση αὐτὴ καθαυτὴ εἶναι φανερό ὅτι δὲν εἶναι ἐπαναστατικὴ. Ὅπως ὁ ἰδιοκτήτης δούλων εἶναι εἰσοδηματίας καὶ ζεῖ ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν δούλων του, ἔτσι καὶ τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος θὰ γινόταν ἰδιοκτήτης δούλων καὶ θὰ εἰσέπραττε τὸ εἰσόδημα τῆς ἐργασίας τους. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει ὅμως μιὰ ἀντίρρηση ποὺ σίγουρα θὰ τοῦ πρόβαλλαν, ὅτι δηλαδή τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος ἴσως νὰ μὴν μπορούσε νὰ ἐκμισθώσει ὅλους τοὺς δούλους του, ὁ Ξενοφῶν ἐξετάζει συμπληρωματικὰ μιὰ δευτέρη λύση, καὶ αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ πρωτότυπη: τὸ ἴδιο

τὸ κράτος νὰ γίνῃ ἀνάδοχος· οἱ φυλές νὰ πάρουν ἴσο ἀριθμὸ δούλων ἀπὸ τὸ κράτος, νὰ ἀναλάβουν τὴ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων, καὶ τὰ εἰσοδήματα νὰ μοιράζονται ἕξισου σὲ ὅλους τοὺς πολίτες. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων ἀπὸ τὴν πόλη, μὲ τοὺς δικούς της δούλους, δὲν θὰ σταματοῦσε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἰδιωτῶν ἀναδόχων, ἀλλὰ θὰ μεγάλωνε πολὺ τὴν ἀπόδοση τῶν μεταλλείων.

Ὁ Ξενοφῶν τελειώνει τὴν ἀνάλυσή του μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι, γιὰ νὰ ἐφαρμοστεῖ τὸ πρόγραμμά του, σημασία εἶχε πάνω ἀπ' ὅλα νὰ διατηρηθεῖ ἡ εἰρήνη. «Γιατί ποιοὶ δὲν ἔχουν τὴν ἀνάγκη τῆς Ἀθήνας σὲ εἰρηνικὴ περίοδο, ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς ἐφοπλιστὲς καὶ τοὺς ἐμπόρους; Μήπως δὲν τὴ χρειάζονται ὅσοι ἔχουν περίσσιο σιτάρι καὶ κρασί; Τί συμβαίνει μὲ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν πολὺ λάδι ἢ πολλὰ πρόβατα, καὶ τί μὲ τοὺς κεφαλαιούχους καὶ μὲ αὐτοὺς ποὺ μποροῦν νὰ ἐκμεταλλεῦτον τὴ σοφία τους; Καὶ οἱ χειροτέχνες; Οἱ σοφιστὲς καὶ οἱ φιλόσοφοι; Οἱ ποιητὲς; Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ τὰ ἔργα ὅλων αὐτῶν, ἢ αὐτοὶ ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ ἀκούσουν καὶ νὰ δοῦν ἀξιόλογες ἐκδηλώσεις γιὰ τὰ ἱερά καὶ τὰ ὅσια; Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν ἀνάγκη νὰ πουλήσουν γρήγορα ἢ νὰ ἀγοράσουν, ποῦ θὰ τὸ πετύχαιναν αὐτὸ καλύτερα παρὰ στὴν Ἀθήνα;» (5, 3-4). Καὶ σὲ αὐτοὺς ποὺ θὰ πρόβαλλαν τὴν ἀντίρρηση ὅτι ὁ πόλεμος συμφέρει περισσότερο ἀπὸ τὴν εἰρήνη στα ὀικονομικὰ τῆς πόλης ὁ Ξενοφῶν ἀπαντᾷ: «Ἀπὸ μέρους μου δὲν ξέρω πῶς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ κριθεῖ τὸ θέμα αὐτὸ καλύτερα ἀπὸ τὸ νὰ ξαναδεῖ κανεὶς ὅσα ἔγιναν στὸ παρελθόν καὶ τί ἀντίχτυπο εἶχαν στὴν πόλη. Θὰ ἀνακαλύψει ὅτι ἀπὸ παλιά, σὲ καιροὺς εἰρήνης, ἔμπαιναν πάρα πολλὰ χρήματα στὴν πόλη, καὶ ὅτι ὅλα αὐτὰ καταξοδεύονταν σὲ καιροὺς πολέμου. Ἀκόμη θὰ καταλάβει, ἂν ἐξετάσει, ὅτι καὶ στοὺς σημερινούς καιροὺς πολλὰ ἔσοδα γάθησαν ἐξαιτίας τοῦ πολέμου, καὶ ἄλλα καταξοδεύτηκαν σὲ λογῆς λογῆς ἐπιχειρήσεις· ὅταν ὅμως εἰρηγέψαμε στὴ θάλασσα, ἀβγάτισαν τὰ ἔσοδα, καὶ οἱ πολίτες μποροῦν νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ ὅ,τι θέλουν» (5, 11-12).

Εἶναι μάταιο νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν οἱ Πόροι χρησίμευσαν ὡς πολιτικὸ πρόγραμμα στὸν Εὐβουλο καὶ στοὺς συνεργάτες του, ἀφοῦ δὲν ξέρομε μὲ βεβαιότητα ἂν ὑπῆρχαν δεσμοὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τὸν Ξενοφῶνα. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ὅτι ἡ ὁμαδικὴ ἀγορὰ δούλων ἀπὸ τὴν πόλη δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ὡστόσο τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐβουλου παρουσιάζεται μιὰ ταχύρρυθμη ἀναζωογόνηση τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν μεταλλείων, ὅπως μαρτυροῦν οἱ κατάλογοι τῶν πωλητῶν. Ἀναζωογονή-

θηκε τὸ ἴδιον καὶ ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα; Εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντήσουμε, γιατί δὲν ἔχομε καμιὰ συγκεκριμένη πληροφορία γιὰ τὸν ὄγκο τῶν ἀνταλλαγῶν στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι τότε συμπληρώνεται τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο καὶ γενικεύονται οἱ γρήγορες διαδικασίες πού ἐπιτρέπουν στοὺς ξένους ἐμπόρους νὰ ὑπερασπίσουν τὰ συμφέροντά τους στὰ ἀθηναϊκὰ δικαστήρια. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι μόνο ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. διασώζονται πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἀθήνα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ περιβάλλον τοῦ Εὐβούλου προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσει στὴν πράξῃ μερικὲς ἀπὸ τίς προτάσεις πού περιέχονται στοὺς Πόρους.

ἸΣΟΚΡΑΤΗΣ

Ἐνας ἄλλος συγγραφέας τῆς ἐποχῆς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τί ἐπιδίωκε ὁ Εὐβούλος καὶ οἱ συνεργάτες του. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰσοκράτη, δάσκαλο τῆς ρητορικῆς καὶ στενὸ φίλο πολλῶν ἀθηναίων πολιτικῶν. Ἄν καὶ ὁ ἴδιος παρέμεινε στὸ περιθώριο τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς Ἀθήνας, δὲν ἔπαψε ποτὲ στοὺς λόγους του — πού δὲν ἦταν λόγοι πραγματικοί, ἀλλὰ ρητορικὰ ὑποδείγματα γιὰ τοὺς μαθητές του — νὰ σχολιάζει τὰ γεγονότα καὶ τὴν κατάστασι τῆς ἐποχῆς του. Γύρω στὸ 356 λοιπὸν, δηλαδὴ τότε πού ὁ Εὐβούλος, ὡς προϊστάμενος τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικὸν τεταγμένων, κατεύθυνε τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας, ὁ Ἰσοκράτης γράφει ἕνα λόγο πού καὶ μόνο ὁ τίτλος του ἀντιπροσωπεύει ἕνα ὀλόκληρο πρόγραμμα, ἀφοῦ τὸν ἐπιγράφει Περὶ εἰρήνης. Ὑπολογίζεται ὅτι τὸν ἔγραψε λίγο πρὶν ἢ μάχη στὰ Ἐμβάτα ἀναγκάσει τοὺς Ἀθηναίους νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Αἰγαίου. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου ὁ Ἰσοκράτης ἐκθέτει τὸ πολιτικὸ του πιστεύω μὲ τρόπο πού θυμίζει πολὺ ἔντονα τὸ προοίμιον τῆς πραγματείας τοῦ Ξενοφῶντα.

Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως εἶναι λιγότερο ἀκριβῆς ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα ὅταν μιλά γιὰ τοὺς πόρους πού θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσῃ στὴν πόλιν ἢ ἐπιστροφή στὴν εἰρήνη. Ἀντίθετα εἶναι πιὸ ἀναλυτικὸς σχετικὰ μὲ τὰ μειονεκτήματα πού συνεπάγεται ὁ πόλεμος, τίς εἰσφορὲς καὶ τὴν τριηραρχία. Αὐτὰ ἦταν πού καταπονοῦσαν σκληρὰ τοὺς πολίτες, καὶ ὁ Ἰσοκράτης δὲν κάνει ἐδῶ ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐκφράζει τὴ δυσἀρέσκειά τους. Ἡ διάκρισι ἀνάμεσα στὸν παλιὸ ἀρχοντικὸ πλοῦτον καὶ τὸν πιὸ πρόσφατον, πού ἀποκτήθηκε μὲ κάποια βιοτεχνικὴ ἀπασχόλησι, ἔχει ἐξαφανιστεῖ, καὶ ὅλοι μαζί οἱ πλοῦσοι ἀντιδρῶν ἀπὸ δῶ καὶ πέρα στὴν ἡμερία-

λιστική πολιτική, γιατί αυτοί σηκώνουν όλο το βάρος. Αυτά μᾶς βοηθοῦν νὰ μαντέψουμε μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ἰσοκράτη σὲ ποιά στοιχεῖα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας στηριζόταν ὁ Εὐβουλος: ἦταν οἱ πλούσιοι, οἱ κτηματίες, αὐτοὶ οἱ χίλιοι διακόσιοι περίπου πολῖτες ποὺ κατέβαλλαν στὴν πόλη εἰσφορά καί, ὀργανωμένοι στὶς τριηραρχικὲς συμμορίες ποὺ εἶχαν πρόσφατα δημιουργηθεῖ, εἶχαν ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐξοπλίζουσαν τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν ἦταν ἐχθροὶ τῆς δημοκρατίας. Ἐπειδὴ ὅμως εἶχαν συνείδηση τοῦ βάρους τοῦ πολέμου, ποὺ γινόταν ὄλο καὶ μεγαλύτερο, ἤθελαν νὰ δοῦν τὴν Ἀθήνα νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ἡγεμονία καὶ τὰ ὑλικά πλεονεκτήματα ποὺ τῆς εξασφάλιζε, γιὰ νὰ προσπαθῆσει νὰ ζήσει ἀπὸ τίς δικές της πλουτοπαραγωγικὲς πηγές. Αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος ὀδηγεῖ στὴν ἀναζήτηση τῶν μέσων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν αὐξηση τῶν ἀθηναϊκῶν πόρων, καὶ θεμελιώνει μιὰ νοοτροπία ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε «οἰκονομική», ἂν καὶ βέβαια ἡ «οἰκονομία» χαρακτηρίζεται ἀκόμη, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ ἓναν πολὺ ἀπλοῖκὸ ἐμπειρισμό. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ σημειώνεται μιὰ σημαντικὴ στροφή στὴν ἱστορία τῆς πόλης, ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὀδηγήσει σὲ σημαντικοὺς μετασχηματισμοὺς, ἂν δὲν μεσολαβοῦσε, ἐμπόδιο, στὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀθήνας, ἡ ἀνάπτυξη τῆς μακεδονικῆς δυνάμεως.

CLAUDE MOSSÉ

ΑΘΗΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

(Ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 1983) σ.σ. 148-153

Ἐκεῖνοι τοίνυν, οἷς οὐκ ἐχαρίζονθ' οἱ λέγοντες οὐδ' ἐφίλουσαν αὐτοὺς ὥσπερ ὑμᾶς οὗτοι νῦν, πέντε μὲν καὶ τετταράκοντ' ἔτη τῶν Ἑλλήνων ἤρξαν ἐκόντων, πλείω δ' ἢ μύρια τέσσαρα εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀνήγαγον, ὑπήκουε δ' ὁ αὐτὴν τὴν χώραν ἔχων αὐτοῖς βασιλεύς, ὥσπερ ἐστὶ προσῆκον βάρβαρον Ἑλλησι, πολλὰ δὲ καὶ καλὰ καὶ πεζῆ καὶ ναυμαχοῦντες ἔστησαν τρόποι' αὐτοὶ στρατευόμενοι, μόνον δ' ἀνθρώπων κρείττω τὴν ἐπὶ τοῖς ἔργοις δόξαν τῶν φθονούτων κατέλιπον.

(Δημ. Ὀλυμπιακός Γ' §24)

Χάρης δὲ παραλαβὼν παντός τοῦ στόλου τὴν ἡγεμονίαν καὶ σπεύδων

τῆς δαπάνης ἀπαλλάξαι τοὺς Ἀθηναίους ἐπεχείρησε πράξει παραβόλῳ. Ἀρταβάζου γὰρ ἀποστάντος ἀπὸ τοῦ βασιλέως καὶ μέλλοντος ὀλίγους στρατιώταις πρὸς τοὺς σατράπας διαγωνίζεσθαι μυριάδας ἑπτὰ στρατιωτῶν ἔχοντας, συμμαχήσαντος αὐτῷ Χάρητος πάσῃ τῇ δυνάμει καὶ νικήσαντος τὴν τοῦ βασιλέως δύναμιν, ὁ μὲν Ἀρταβάζος ἀποδιδούς τῆς εὐεργεσίας χάριτας ἐδωρήσατο πλῆθος χρημάτων, ἐξ ὧν δυνατὸν ἦν πᾶσαν τὴν δύναμιν ὀψωνιάζεσθαι, οἱ δ' Ἀθηναῖοι τὸ μὲν πρῶτον ἀπεδέξαντο τὴν πράξιν τοῦ Χάρητος, ὕστερον δὲ τοῦ βασιλέως πρέσβεις ἀποστείλαντος καὶ κατηγοροῦντος τοῦ Χάρητος τὴν ἐναντίαν ἔσχον γνώμη· διεδόθη γὰρ λόγος ὅτι τοῖς πολεμίοις τῶν Ἀθηναίων βασιλεὺς ἐπηγγείλατο τριακοσαίας ναυσὶ συγκαταπολεμήσειν τοὺς Ἀθηναίους. ταῦτ' οὖν ὁ δῆμος εὐλαβηθεὶς ἔκρινε καταλύσασθαι τὸν πρὸς τοὺς ἀφεστηκότας πόλεμον· εὐρῶν δὲ κἀκείνους ἐπιθυμοῦντας τῆς εἰρήνης ῥαδίως πρὸς αὐτοὺς διελύσατο.

Ὁ μὲν οὖν συμμαχικὸς ὀνομασθεὶς πόλεμος τοιοῦτον ἔσχε τὸ τέλος, διαμείνας ἔτη τέτταρα.

(Διόδωρος Σικελιώτης, XVI 22)

Τὴν επικράτηση τῶν φαύλων στηλιτεύει ὁ Ἀριστοφάνης διακωμωδώντας τὴν ἐκλογὴν ὡς δημαγωγοῦ τοῦ λυχνοποιῦ Ὑπέρβολου, ἀνθρώπου μοχθηροῦ, τὸν ὁποῖον σκότωσαν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ 411 π.Χ. (βλ. Θουκ. VIII 73)

«ΤΡΥΓΑΙΟΣ

Εὐβουλότεροι γενησόμεσθα.

ΕΡΜΗΣ

Τίνι τρόπῳ;

ΤΡΥΓΑΙΟΣ

Ὅτι τυγχάνει λυχνοποιὸς ὢν. Πρὸ τοῦ μὲν οὖν
ἐψηλαφῶμεν ἐν σκότῳ τὰ πράγματα,
νυνὶ δ' ἅπαντα πρὸς λύχνον βουλευόμεν.»

(Ἀριστοφ. Εἰρήνη 689-692)

Τὸ 421 π.Χ. ὁ Ἀριστοφάνης καλεῖ ὅλες τις παραγωγικὲς τάξεις τῶν Ἑλλήνων νὰ ἐργασθῶν πρὸς ἐπαναφορὰ τῆς πολυπλοκῆς Εἰρήνης.

Τρ. Νῦν ἔστιν ἡμῖν, ὦνδρες Ἕλληνες, καλὸν

ἀπαλλαγεῖσι πραγμάτων τε καὶ μαχῶν
 ἐξελεύσαι τὴν πᾶσιν Εἰρήνην φίλην,
 πρὶν ἕτερον αὖ δοῖδυκα κωλύσαι τινα.
 Ἄλλ', ὧ γεωργοὶ κάμποροι καὶ τέκτονες
 καὶ δημιουργοὶ καὶ μέτοικοι καὶ ξένοι
 καὶ νησιῶται, δεῦρ, ἴτ', ὧ πάντες λείψ,
 ὡς τάχιστ' ἄμας λαβόντες καὶ μοχλοὺς καὶ σχοινία·
 νῦν γὰρ ἡμῖν ἀρπάσαι πάρεστιν ἀγαθοῦ δαίμονος.

(Ἀριστοφ. Εἰρήνη 292-300)

Ο Αριστοφάνης καυτηριάζει την αυταρχική συμπεριφορά των Αθηναίων στρατηγών προς τους συμμάχους.

«κάθ' οὗτοι μὲν δωροδοκοῦσιν κατὰ πενήκοντα τάλαντα
 ἀπὸ τῶν πόλεων ἐπαπειλοῦντες τοιαυτὶ
 κάναφοβοῦντες·
 «δώσετε τὸν φόρον, ἢ βροντήσας τὴν πόλιν ἡμῶν
 ἀνατρέψω.»

(Ἀριστ. Σφήκες 668-672)

Ο Αριστοφάνης αναφέρεται στην επίθεση του Κλέωνα εναντίον του, γιατί «κατηγόρησε την Αθήνα ενώπιον των ξένων».

«Ἐγὼ δὲ λέξω δεινὰ μὲν, δίκαια δέ.
 Οὐ γάρ με νῦν γε διαβαλεῖ Κλέων ὅτι
 ξένων παρόντων τὴν πόλιν κακῶς λέγω.
 Αὐτοὶ γὰρ ἔσμεν οὐπὶ Ληναίῳ τ' ἀγών,
 κοῦπω ξένοι πάρεισιν· οὔτε γὰρ φόροι
 ἦκουσιν οὔτ' ἐκ τῶν πόλεων οἱ ξύμμαχοι.»

(Ἀριστ. Ἀχαρνῆς 525-530)

Ο Ισοκράτης καταδικάζει τη συμπεριφορά των Λακεδαιμονίων, όταν είχαν την ηγεμονία, και νοσταλγεί την Α' Αθηναϊκή Συμμαχία.

«Ἐὺν ἄξιον ἐνθυμηθέντας ἀγανακτῆσαι μὲν ἐπὶ τοῖς παροῦσι, ποθέσαι δὲ τὴν ἡγεμονίαν τὴν ἡμετέραν, μέμψασθαι δὲ Λακεδαιμονίους, ὅτι τὴν μὲν ἀρχὴν εἰς τὸν πόλεμον κατέστησαν ὡς ἐλευθερώσοντες τοὺς Ἕλληνας, ἐπὶ δὲ τελευτῆς οὕτω πολλοὺς αὐτῶν ἐκδότους ἐποίησαν,

καὶ τῆς μὲν ἡμετέρας πόλεως τοὺς Ἴωνας ἀπέστησαν, ἐξ ἧς ἀπόκησαν καὶ δι' ἣν πολλάκις ἐσώθησαν, τοῖς δὲ βαρβάροις αὐτοὺς ἐξέδοσαν, ὧν ἀκόντων τὴν χώραν ἔχουσι καὶ πρὸς οὓς οὐδὲ πώποτ' ἐπαύσαντο πολεμοῦντες.»

(Ἰσοκρ. Πανηγυρικός 122)

Ἡ ευσέβεια, ἡ δικαιοσύνη καὶ οἱ ἄλλες ἀρετές οδηγοῦν στὴν ευημερία.

«Ἐπειτα κάκειν' ἄτοπον, εἰ λέληθεν αὐτούς, ὅτι τὰ περὶ τοὺς θεοὺς εὐσεβοῦμεν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἀσχοῦμεν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἐπιτηδεύομεν, οὐχ ἵνα τῶν ἄλλων ἔλαττον ἔχωμεν, ἀλλ' ὅπως ἂν ὡς μετὰ πλείστων ἀγαθῶν τὸν βίον διάγωμεν. Ὡστ' οὐ κατηγορητέον τῶν πραγμάτων τούτων ἐστίν, μεθ' ὧν ἂν τις μετ' ἀρετῆς πλεονεκτήσῃεν, ἀλλὰ τῶν ἀνθρώπων τῶν περὶ τὰς πράξεις ἐξαμαρτανόντων ἢ τοῖς λόγοις ἐξαπατώωντων καὶ μὴ δικαίως χρωμένων αὐτοῖς.»

(Ἰσοκρ. Νικοκλῆς 2)

Κατὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα Χίων καὶ Ῥοδίων καὶ Κώων, ἔτι δὲ Βυζαντιῶν διαπολεμουμένων πρὸς Ἀθηναίους τὸν συμμαχικὸν πόλεμον ἀμφοτέροι μεγάλας παρασκευὰς ἐποιοῦντο, βουλόμενοι ναυμαχίᾳ κρῖναι τὸν πόλεμον. Ἀθηναῖοι δὲ Χάρητα μὲν μετὰ νεῶν ἐξήκοντα προαπεσταλκότες ἦσαν ἐν τοῖς ἄνω καιροῖς, τότε δὲ ἄλλας ἐξήκοντα πληρώσαντες καὶ στρατηγούς ἐπιστήσαντες τοὺς ἐπιφανεστάτους τῶν πολιτῶν, Ἴφικράτην καὶ Τιμόθεον, ἐξαπέστειλαν κοινῇ μετὰ Χάρητος διαπολεμεῖν τοῖς ἀφεστηκόσι τῶν συμμαχῶν. οἱ δὲ Χῖοι καὶ Ῥόδιοι καὶ Βυζάντιοι μετὰ τῶν συμμαχῶν ἑκατὸν ναῦς πληρώσαντες Ἰμβρον μὲν καὶ Λῆμνον οὐσας Ἀθηναίων ἐπόρθησαν, ἐπὶ δὲ Σάμον πολλῇ δυνάμει στρατεύσαντες τὴν μὲν χώραν ἐδήωσαν, τὴν δὲ πόλιν ἐπολιόρκουν κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν· πολλὰς δὲ καὶ ἄλλας νήσους οὐσας ὑπ' Ἀθηναίους κακοποιήσαντες χρήματα ἤθροισαν εἰς τὰς τοῦ πολέμου χρείας. οἱ δὲ τῶν Ἀθηναίων στρατηγοὶ πάντες ἀθροισθέντες τὸ μὲν πρῶτον ἐπεβάλλοντο πολιορκῆσαι τὴν τῶν Βυζαντιῶν πόλιν, μετὰ δὲ ταῦτα τῶν Χίων καὶ τῶν συμμαχῶν τὴν μὲν πολιορκίαν τῆς Σάμου λυσάντων, ἐπὶ δὲ τὴν βοήθειαν τοῖς Βυζαντιοῖς τρεπομένων συνηθροίσθησαν πάντες οἱ στόλοι περὶ τὸν Ἑλλησπόντον, μελλούσης δὲ γίνεσθαι τῆς ναυμαχίας μέγας ἄνεμος ἐπιπεσὼν διεκώλυσεν αὐτῶν τὴν προαίρεσιν. τοῦ δὲ Χάρητος παρὰ φύσιν βουλομένου ναυμαχεῖν καὶ τῶν περὶ τὸν Ἴφικράτην καὶ Τιμό-

θεον ἐναντιουμένων διὰ τὸ μέγεθος τοῦ κλύδωνος ὁ μὲν Χάρης ἐπιμαρτυρόμενος τοὺς στρατιώτας διέβαλε τοὺς συνάρχοντας ὡς προδότας καὶ πρὸς τὸν δῆμον ἔγραψε περὶ αὐτῶν ὡς ἐγκαταλελειπότην ἐκουσίως τὴν ναυμαχίαν, οἱ δ' Ἀθηναῖοι παροξυνθέντες καὶ κρίσιν τῷ Ἴφικράτει καὶ Τιμοθέῳ προθέντες ἐζημίωσαν αὐτοὺς πολλοῖς ταλάντοις καὶ τῆς στρατηγίας ἀπέστησαν.

(Διόδωρος Σικελιώτης, XVI 21)

Θαυμάζω δὲ τῶν τε πρεσβυτέρων, εἰ μηκέτι μνημονεύουσι, καὶ τῶν νεωτέρων, εἰ μηδενὸς ἀκηκόασιν, ὅτι διὰ μὲν τοὺς παραινοῦντας ἀντέχεσθαι τῆς εἰρήνης οὐδὲν πώποτε κακὸν ἐπάθομεν, διὰ δὲ τοὺς ῥαδίως τὸν πόλεμον αἰρουμένους πολλῶν ἤδη καὶ μεγάλαις συμφοραῖς περιεπέσομεν. Ὡν ἡμεῖς οὐδεμίαν ποιούμεθα μνείαν, ἀλλ' ἐτοιμίως ἔχομεν, μηδὲν εἰς τοῦμπροσθεν ἡμῖν αὐτοῖς πράττοντες, τριήρεις πληροῦν καὶ χρημάτων εἰσφοράς ποιῆσθαι καὶ βοηθεῖν καὶ πολεμεῖν οἷς ἂν τύχωμεν, ὥσπερ ἐν ἀλλοτρίᾳ τῇ πόλει κινδυνεύοντες. τούτων δ' αἰτίον ἐστίν, ὅτι, προσῆκον ἡμᾶς ὁμοίως ὑπὲρ τῶν κοινῶν ὥσπερ ὑπὲρ τῶν ἰδίων σπουδάζειν, οὐ τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχετε περὶ αὐτῶν, ἀλλ' ὅταν μὲν ὑπὲρ τῶν ἰδίων βουλευῆσθε, ζητεῖτε συμβούλους τοὺς ἄμεινον φρονούντας ἡμῶν αὐτῶν, ὅταν δ' ὑπὲρ τῆς πόλεως ἐκκλησιάζητε, τοῖς μὲν τοιούτοις ἀπιστεῖτε καὶ φθονεῖτε, τοὺς δὲ πονηροτάτους τῶν ἐπὶ τὸ βῆμα παριόντων ἀσκεῖτε καὶ νομίζετε δημοτικωτέρους εἶναι τοὺς μεθύνοντας τῶν νηφόντων καὶ τοὺς νοῦν οὐκ ἔχοντας τῶν εὖ φρονούντων καὶ τοὺς τὰ τῆς πόλεως διανεμομένους τῶν ἐκ τῆς ἰδίας οὐσίας ἡμῖν λειτουργούντων. ὥστ' ἄξιον θαυμάζειν, εἴ τις ἐλπίζει τὴν πόλιν τοιούτοις συμβούλοις χρωμένῃ ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπιδῶσειν.

(Ἰσοκρ. Περὶ εἰρήνης §§12-13)

Εἰς τοῦτο γὰρ τινες ἀνοίας ἐληλύθασιν, ὥσθ' ὑπειλήφασιν τὴν μὲν ἀδικίαν ἐπονείδιστον μὲν εἶναι, κερδαλέαν δὲ καὶ πρὸς τὸν βίον τὸν καθ' ἡμέραν συμφέρουσαν, τὴν δὲ δικαιοσύνην εὐδόκιμον μὲν, ἀλυσιτελῆ δὲ καὶ μᾶλλον δυναμένην τοὺς ἄλλους ὠφελεῖν ἢ τοὺς ἔχοντας αὐτήν, κακῶς εἰδότες ὡς οὔτε πρὸς χρηματισμὸν οὔτε πρὸς δόξαν οὔτε πρὸς ἅδει πράττειν οὔθ' ὅλως πρὸς εὐδαιμονίαν οὐδὲν ἂν συμβάλοιτο τηλικαύτην δύναμιν ὅσῃν περ ἄρετῆ καὶ τὰ μέρη ταύτης. τοῖς γὰρ ἀγαθοῖς οἷς ἔχομεν ἐν τῇ ψυχῇ, τούτοις κτώμεθα καὶ τὰς ἄλλας ὠφελείας, ὧν δεόμενοι τυγχάνομεν ὥσθ' οἱ τῆς αὐτῶν διανοίας ἀμελοῦντες λελήθασιν

σφᾶς αὐτοὺς ἅμα τοῦ τε φρονεῖν ἄμεινον καὶ τοῦ πράττειν βέλτιον τῶν ἄλλων ὀλιγωροῦντες.

Θαυμάζω δ' εἴ τις οἶεται τοὺς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἀσκοῦντας καρτερεῖν καὶ μένειν ἐν τούτοις ἐλπίζοντας ἕλαττον ἕξειν τῶν πονηρῶν, ἀλλ' οὐχ ἡγουμένους καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις πλέον οἶσσεσθαι τῶν ἄλλων. ἐγὼ μὲν γὰρ πέπεισμαι τούτους μόνους ὧν δεῖ πλεονεκτεῖν, τοὺς δ' ἄλλους ὧν οὐ βέλτιόν ἐστιν. ὁρῶ γὰρ τοὺς μὲν τὴν ἀδικίαν προτιμῶντας καὶ τὸ λαβεῖν τι τῶν ἀλλοτρίων μέγιστον ἀγαθὸν νομίζοντας ὅμοια πάσχοντας τοῖς δελεαζομένοις τῶν ζώων, καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπολαύοντας ὧν ἂν λάβωσιν, ὀλίγω δ' ὕστερον ἐν τοῖς μεγίστοις κακοῖς ὄντας, τοὺς δὲ μετ' εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης ζῶντας ἐν τε τοῖς παροῦσι χρόνοις ἀσφαλῶς διάγοντας καὶ περὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἡδίου τὰς ἐλπίδας ἔχοντας.

Καὶ ταῦτ' εἰ μὴ κατὰ πάντων οὕτως εἶθισται συμβαίνειν, ἀλλὰ τό γ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τοῦτον γίγνεται τὸν τρόπον. χρεὶ δὲ τοὺς εὖ φρονοῦντας, ἐπειδὴ τὸ μέλλον αἰεὶ συνοίσειν οὐ καθορώμεν, τὸ πολλάκις ὠφελοῦν, τοῦτο φαίνεσθαι προαιρουμένους. πάντων δ' ἀλογώτατον πεπόνθασιν ὅσοι κάλλιον μὲν ἐπιτήδευμα νομίζουσιν εἶναι καὶ θεοφιλέστερον τὴν δικαιοσύνην τῆς ἀδικίας, χειρὸν δ' οἴονται βιώσεσθαι τοὺς ταύτῃ χρωμένους τῶν τὴν πονηρίαν προηρημένων.

(Ἰσοκρ. Περὶ Εἰρήνης §§31-35)

Τοσοῦτον δὲ διαφέρομεν τῶν προγόνων, ὅσον ἐκεῖνοι μὲν τοὺς αὐτοὺς προστάτας τε τῆς πόλεως ἐποιοῦντο καὶ στρατηγούς ἤροῦντο, νομίζοντες τὸν ἐπὶ τοῦ βήματος τὰ βέλτιστα συμβουλευσαι δυνάμενον, τὸν αὐτὸν ἄριστ' ἂν βουλευσασθαι καὶ καθ' αὐτὸν γενόμενον, ἡμεῖς δὲ τοῦναντίον τούτων ποιοῦμεν· οἷς μὲν γὰρ περὶ τῶν μεγίστων συμβούλοις χρώμεθα, τούτους μὲν οὐκ ἀξιούμεν στρατηγούς χειροτονεῖν ὡς νοῦν οὐκ ἔχοντας, οἷς δ' οὐδεὶς ἂν οὔτε περὶ τῶν ἰδίων οὔτε περὶ τῶν κοινῶν συμβουλευσάιτο, τούτους δ' αὐτοκράτορας ἐκπέμπομεν ὡς ἐκεῖ σοφωτέρους ἐσομένους καὶ ῥᾶον βουλευσομένους περὶ τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων ἢ περὶ τῶν ἐνόθαδε προτιθεμένων. λέγω δὲ ταῦτ' οὐ κατὰ πάντων ἀλλὰ κατὰ τῶν ἐνόχων τοῖς λεγομένοις ὄντων. ἐπιλίποι δ' ἂν με τὸ λοιπὸν μέρος τῆς ἡμέρας, εἰ πάσας τὰς πλημμελείας τὰς ἐν τοῖς πράγμασιν ἐγγεγενημένας ἐξετάζειν ἐπιχειροίην.

(Ἰσοκρ. περὶ εἰρήνης §§54-56)

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΠΕΡΙ ΕΙΡΗΝΗΣ

Ο λόγος του Ισοκράτη «Περὶ εἰρήνης» γράφτηκε και κυκλοφόρησε ως πολιτικό φυλλάδιο το 356 π.Χ., λίγο πριν τη μάχη στα Έμβατα, που ανάγκασε τους Αθηναίους να παραιτηθούν από την κυριαρχία στη θάλασσα.

Ο Ισοκράτης υποστηρίζει ότι η σύναψη μιας καθολικής ειρήνης θα ωφελήσει όλους τους Έλληνες αλλά περισσότερο την Αθήνα. Απαιτούνται όμως βαθιές αλλαγές στην εσωτερική πολιτική κι εγκατάλειψη της θαλάσσιας ηγεμονίας. Αυτή η φιλειρηνική πολιτική προκαλεί σοβαρές αντιδράσεις, διότι οι Αθηναίοι έχουν ήδη εμπλακεί σε πόλεμο εναντίον των παλαιών συμμάχων, που με την αποστασία τους ζημίωσαν το αθηναϊκό κράτος (Συμμαχικός πόλεμος 357 - 355 π.Χ.).

Ο «περὶ εἰρήνης» λόγος του Ισοκρ. ανήκει στους επιδεικτικούς λόγους του και χαρακτηρίζεται «ἀπὸ ὑψηλὴν τέχνην, ἐπιδεικτικὸν ὕφος, γλαφυρότητα, σαφήνεια, τελειότητα εἰς τὴν δομὴν τῶν περιόδων καὶ πολλὰ σχήματα λόγου» (βλ. Ἀριστ. Σκιαδᾶ Ἑλληνικὴ Γραμματολογία, Ἀθήναι 1977).

Ο λόγος παρὰ τις συχνές επαναλήψεις και παρεκβάσεις χωρίζεται ευδιάκριτα σε προοίμιο (§§1-15), πρόθεση (§16) απόδειξη (§§17-144) και επίλογο (§145).

Κατὰ τον Αριστοτέλη ουσιώδη μέρη του λόγου είναι η πρόθεση και η απόδειξη (πίστις).

«Ἀναγκαῖα ἄρα μόρια, πρόθεσις καὶ πίστις. Ἴδια μὲν οὖν ταῦτα, τὰ δὲ πλεῖστα προοίμιον, πρόθεσις πίστις ἐπίλογος.» (Ρητορ. Γ' 1414b 6).

Στο προοίμιο (§§1-15) ο Ισοκράτης τονίζει τη σημασία μιας ειλικρινούς συζητήσεως (§§1-2) και τη δυσκολία που αντιμετωπίζει στην προσπάθειά του ν' ακουσθεί η αλήθεια από τους Αθηναίους (§§3-15).

Από ολόκληρο το προοίμιο προβλέπεται να διδαχθούν μόνο οι παράγρ. 1-2 και 14-15.

§§1-2

Η διδασκαλία της ενότητας αυτής έχει ως κύριο στόχο να διακρίνουν οι μαθητές την επιμονή του Ισοκράτη στη σπουδαιότητα των θεμάτων που πρόκειται να συζητηθούν στην Εκκλησία του Δήμου. Ταυτόχρονα βέβαια ν' αντιληφθούν τη βασική επιδίωξή του ν' αντιμετωπίσουν οι Αθηναίοι με σοβαρότητα και υπευθυνότητα την πρότασή του για ειρήνη.

Με μια λοιπόν γενίκευση «**Ἄπαντες μὲν εἰώθασιν οἱ παριόντες... συμβουλεύσειν**» παρουσιάζει την πάγια τακτική των ρητόρων να υπογραμμίζουν στην αρχή του λόγου τους πόσο σημαντικά είναι τα θέματα για τα οποία θα προσφέρουν τις συμβουλές τους στην πόλη:

«εἰώθασι μὲν οὖν οἱ πολλοὶ τῶν πράττειν τι προαιρουμένων τῶν κοινῶν, λέγειν ὡς ταυθ' ὑμῖν σπουδαιότατ' ἐστὶ καὶ μάλιστ' ἄξιον προσέχειν τοῦτοις, ὑπὲρ ὧν ἂν αὐτοὶ τυγχάνωσι ποιούμενοι τοὺς λόγους». (Δημ. Κατὰ Τιμοκράτους 4).

Η άποψη του ρήτορα είναι ότι ένας τέτοιος πρόλογος ταιριάζει για τα θέματα που περιλαμβάνει η παρούσα ημερήσια διάταξη της λαϊκής Συνέλευσης.

Η Εκκλησία του Δήμου έχει συγκληθεί για ν' αποφασίσει «**περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης**» που επηρεάζουν περισσότερο απ' ο,τιδήποτε άλλο τη ζωή των ανθρώπων. Και για να διεγείρει την προσοχή των ακροατῶν (αναγνωστῶν) του παρουσιάζει την άμεση σχέση της ορθής απόφασης για πόλεμο ή ειρήνη («**καὶ περὶ ὧν ἀνάγκη τοὺς ὀρθῶς βουλευομένους ἄμεινον τῶν ἄλλων πράττειν**») με την ευτυχία.

Κλείνοντας την ενότητα αυτήν τονίζει γι' άλλη μια φορά («**τὸ μὲν οὖν μέγεθος... τηλικούτον ἐστίν**») ως συμπέρασμα της συλλογιστικής του τη σπουδαιότητα των προς συζήτηση θεμάτων.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. οἱ παριόντες <πάρεμι

Τα ρ. **παρέρχομαι** και **πάρεμι** χρησιμοποιούνται από τους ρήτορες με τη σημασία: **ανέρχομαι στο βήμα, παρουσιάζομαι στην εκκλησία του Δήμου ή το δικαστήριο για να μιλήσω** (βλ. §15 «**παρελήλυθα γὰρ οὐ χαριούμενος...**») και Ἰσοκρ. Ἀρχιδ. §1 «**...περὶ τούτων νεώτερος ὢν παρελήλυθα συμβουλεύσων**»).

Σημ.: Τα ρ **εἰμί, εἶμι, φημί, οἶδα** και **κεῖμαι**, όταν είναι σύνθετα, αναβιβάζουν τον τόνο εις την οριστ. και προστατική

π.χ. σύνειμι,	σύνισθι
σύμφημι,	σύμφαθι
ἄπειμι,	ἄπιθι
ἔξειδα,	ἔξισθι
παράκειμαι,	παράκεισο

(βλ. Ι. Σταματάκου Ιστορική Γραμματική Αρχαίας Ελληνικής, §126, §127, 1 §130,3 και §131).

2. προειπεῖν <προλέγω: προλογίζω, λέγω στην αρχή. Τρία (3) σύνθετα ρ. με β' συνθ. το λέγω διατηρούν τη σημασία του ομιλώ: προλέγω, ἀντιλέγω, ἐπιλέγω. Τα υπόλοιπα σύνθετα του λέγω έχουν συνήθως τη σημασία του συγκεντρώνω: π.χ. συλλέγω, καταλέγω κ.λπ.

3. «περὶ τῶν νῦν παρόντων, ὑπὲρ ὧν συνεληλύθαμεν» Για τη χρήση των προθέσεων περὶ και ὑπὲρ + γεν. βλ. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στον «ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας» λόγο του Δημ., §17,1.

4. ἄμεινον πράττειν: Το εὖ πράττω σημαίνει ευημερώ εξαιτίας των δικών μου πράξεων και ενεργειών, ενώ το εὐτυχῶ σημαίνει το αποτέλεσμα πράξεων που προέρχονται από τη μοίρα, χωρίς την πρόνοια του ανθρώπου. Η σημασιολογική αυτή διαφορά δεν τηρείται πάντοτε: «τὸ γὰρ εὖ πράττειν παρὰ τὴν ἀξίαν ἀφορμὴ τοῦ κακῶς φρονεῖν τοῖς ἀνόητοις γίγνεται...» (Δημ. Ὀλυνθ. Α' 23).

5. Σχετικά με το χρόνο συγγραφής του λόγου έχουν διατυπωθεί πολλές και διαφορετικές απόψεις, διότι τα στοιχεία που μας προσφέρει ο ίδιος ο λόγος δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Οι κυριότερες από αυτές τοποθετούν τη συγγραφή του

- α) πριν από τον Συμμαχικό πόλεμο
- β) μετά τον Συμμαχικό πόλεμο
- γ) κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού πολέμου, αλλά την κυκλοφορία του μετά τον πόλεμο και
- δ) στο 356 π.Χ. και την ταυτόχρονη κυκλοφορία του ως πολιτικού φυλλαδίου.

(Περισσότερα για τη χρονολόγηση του λόγου βλ. G. Mathieu, Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη, σ. 182-184).

§§14-16

Με τη διδασκαλία της ενότητας αυτής επιδιώκεται να κατανοήσουν οι μαθητές

- α) την αγωνία του ρήτορα για τη διασφάλιση της ελευθερίας του λόγου
- β) την ειλικρίνεια των προθέσεών του και
- γ) την πρότασή του για την ειρήνη με τους συμμάχους και όλο τον κόσμο.

§14

Ο Ισοκράτης διακηρύσσει ότι στην εποχή του δεν υπάρχει ελευθερία

λόγου, «παρρησία», που αποτελεί βασικό πολιτικό δικαίωμα στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος. Υπογραμμίζοντας την αντίφαση αυτή («δημοκρατίας οὔσης οὐκ ἔστι παρρησία») φθάνει στην υπερβολή να ισχυρίζεται πως μόνο οι «ἀφρονέστατοι» μπορούν να εκφράζουν θαρραλέα τη γνώμη τους στην Εκκλησία του Δήμου και οι κωμικοί ποιητές στο Θέατρο.

Σ' ολόκληρο ἄλλωστε το προοίμιο (§§1-15) ο Ισοκράτης κατηγορεί με δριμύτητα τους Αθηναίους για την αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά τους προς τους ρήτορες και την επιπόλαιη αντιμετώπιση των σοβαρών υποθέσεων της πόλεως [Βλ. §3: «ὄρῳ δ' ὑμᾶς... τοῖς μὲν προσέχοντας τὸν νοῦν, τῶν δ' οὐδὲ τὴν φωνὴν ἀνεχομένους» και «εἰώθατε πάντας τοὺς ἄλλους ἐκβάλλειν, πλὴν τοὺς συναγορεύοντας ταῖς ὑμετέραις ἐπιθυμίαις.» Επίσης βλ. §5: «πεποιήκατε τοὺς ῥήτορας μελετᾶν καὶ φιλοσοφεῖν οὐ τὰ μέλλοντα τῇ πόλει συνοίσειν, ἀλλ' ὅπως ἀρέσκοντας ὑμῖν λόγους ἐροῦσιν.» Και στις §§12-13 (βλ. σχετικά κείμενα στο παρόν τεύχος) καυτηριάζει την επικράτηση των φαύλων].

Τη διαπίστωση αυτών των αρνητικών φαινομένων στην πολιτική ζωή της Αθήνας ο Ισοκράτης και σε άλλες ευκαιρίες (βλ. «περὶ Ἀντιδόσεως», 22) ἔχει εκφράσει, ὅπως και ἄλλοι ρήτορες (βλ. Δημ. «περὶ τοῦ Στεφάνου» §§1-2).

Βρισκόμαστε ὁμως στον 4ο αι. π.Χ. και η παρακμὴ ἔχει απλωθεῖ παντού· ἔχει επηρεάσει συνεπῶς και τη λειτουργία του κορυφαίου θεσμοῦ της αθηναϊκῆς δημοκρατίας, της Εκκλησίας του Δήμου. Τη διαφορά ἀνάμεσα στον 4ο και 5ο αι. εκφράζουν κατὰ κάποιον τρόπο τα γεμάτα θαυμασμό λόγια του Δημοσθένη για τους Αθηναίους του 5ου αι. π.Χ. (Βλ. Δημ. «Ὁλυμπιακός Γ'» § 24 στα σχετικά κείμενα του παρόντος τεύχους).

Ἐχει ἐπίγνωση ο ρήτορας πόσο δύσκολο εἶναι να ἐναντιώνεται κανείς στους Αθηναίους, πράγμα που ἐπιβεβαιώνεται κι ἀπὸ τον Σωκράτη στην Πλατ. Ἀπολογία 31e: «οὐ γὰρ ἔστιν ὅστις ἀνθρώπων σωθήσεται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλῳ πλῆθει οὐδενὶ γησίως ἐναντιούμενος καὶ διακωλύων πολὺ ἀδίκαια καὶ παράνομα ἐν τῇ πόλει γίγνεσθαι.»

Και ἀποκορύφωση της τραγικῆς κατάστασης ἀποτελεῖ η παραλόγη συμπεριφορά των Αθηναίων: [«ὃ καὶ πάντων ἔστι δεινότατον ὅτι τοῖς μὲν ἐκφέρουσιν... τοῖς εὖ ποιούσι, πρὸς δὲ τοὺς ἐπιπλήττοντας... ἐργαζόμενους.»] Αξιοπρόσεκτη εἶναι η ἀρμονία στην ἐκφραση με τη χρήση ἴσου ἀριθμοῦ συλλαβῶν στις δύο εἰδικές προτάσεις (πάρισον).

Η μομφή προς τους Αθηναίους ισοδυναμεί ουσιαστικά με έκκληση για την εξασφάλιση στην προκειμένη περίπτωση της παρρησίας, για να έχει τη δυνατότητα προφανώς να διαφωνήσει με τους άλλους ρήτορες και να αντιταχθεί στο δημόσιο αίσθημα. Κατ' αυτόν τον τρόπο «προκαταλαμβάνει», προδιαθέτει δηλ. το ακροατήριο (σχήμα προκαταλήψεως, προδιορθώσεως ή προθεραπείας), προς μετριοσμό της δυσάρεστης εντυπώσεως και αποφυγή αποδοκιμασιών, αφού θα προτείνει στους συμπολίτες του τη σύναψη ειρήνης και την εγκατάλειψη της θαλάσσιας ηγεμονίας, θέματα οπωσδήποτε εξαιρετικά ακανθώδη.

ΣΧΕΔΙΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΕΑ ΕΝΟΤΗΤΑ: Ισοκράτους, «Περὶ Εἰρήνης» §§15-16.

Από τις δύο παραγράφους της διδακτέας ενότητας η πρώτη (15) ανήκει στο προσίμιο του λόγου και η δεύτερη (16) περιλαμβάνει την πρόθεση. Η διδασκαλία ωστόσο των παραγράφων αυτών σε μια διδακτική ώρα επιβάλλεται και λόγω της μικρής έκτασής τους αλλά και λόγω του συνδεδειγμένου χαρακτήρα της παραγράφου 15 μεταξύ προοιμίου και πρόθεσης.

ΜΕΘΟΔΟΣ: Ερμηνευτική

ΠΟΡΕΙΑ: Συνολική Θεώρηση - Ανάλυση - Σύνθεση

ΜΟΡΦΗ: Διαλογική

ΣΤΟΧΟΣ: Να εξετασθούν τα κίνητρα της φιλειρηνικής πολιτικής του Ισοκράτη και το περιεχόμενο της πρότασής του αλλά και να κατανοηθούν οι ρητορικοί τρόποι με τους οποίους τα παρουσιάζει.

ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ - ΑΦΟΡΜΗΣΗ

Ο διδάσκων με ερωτήσεις ζητεί από τους μαθητές ν' ανακαλέσουν στη μνήμη τους όσα ο ρήτορας έχει ήδη αναφέρει για την εχθρική διάθεση των Αθηναίων προς τους ρήτορες που επιχειρούν να νουθετήσουν τον λαό. Ιδιαίτερα η αναφορά στην έλλειψη «παρρησίας» στην Εκκλησία του Δήμου κεντρίζει το ενδιαφέρον των μαθητών για τη στάση του ρήτορα.

Ακολουθεί εκφραστική ανάγνωση από τον διδάσκοντα του νέου κειμέ-

νου και αφήνονται οι μαθητές να ασχοληθούν για λίγα λεπτά με αυτό.

Καθορισμός θέματος για συζήτηση

Ο ρήτορας με τόλμη και χωρίς ιδιοτέλεια προτείνει ειρήνη με όλους για το συμφέρον της πόλεως.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ - ΑΝΑΛΥΣΗ

Με τη βοήθεια των γλωσσικών σχολίων η άρση βασικών δυσκολιών (λεξιλογικών, μορφολογικών και συντακτικών) είναι ευχερής για τον μαθητή και η αναλυτική ερμηνευτική προσέγγιση με συνεξέταση μορφής και περιεχομένου διευκολύνεται κατά πολύ. Μετά το τέλος της ανάλυσης κάθε ενότητας επιχειρείται η μετάφρασή της από κάποιον μαθητή.

Α' ΕΝΟΤΗΤΑ: «Ὅμως δέ... βουλευσώμεθα».

Ο διδάσκων ζητεί από τους μαθητές να επισημάνουν κάποιες λέξεις ή φράσεις κλειδιά του κειμένου και να αναγραφούν στον πίνακα.

π.χ.: **παρελήλυθα** = έχω ανέλθει στο βήμα. Με τη λέξη επιτυγχάνεται η δραματοποίηση του λόγου (βλ. και §1).

χειροτονίαν μνηστεύσων = για να επιζητήσω την εκλογή μου. Αξιοσημείωτη η μεταφορική χρήση του ρ. **μνηστεύω**

οἱ πρυτάνεις προτιθέασιν (βλ. ερμηνευτικά σχόλια στο Β.Μ.)

ἦν μὴ ὀρθῶς βουλευσώμεθα, κ.λπ.

Η συζήτηση σχετικά με τις ποικίλες σημασίες των λέξεων και τη λειτουργία τους στο συγκεκριμένο κείμενο συμβάλλει στη βαθύτερη κατανόηση του ρητορικού λόγου. Κι επί πλέον οι μαθητές πλουτίζουν τις γνώσεις τους όσον αφορά στη λειτουργία των βασικών πολιτειακών οργάνων (Βουλής και Εκκλησίας του Δήμου) της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Η ενότητα χωρίζεται σε τρία ευδιάκριτα μέρη:

1) «Ὅμως δέ... ὦν διενόηθην».

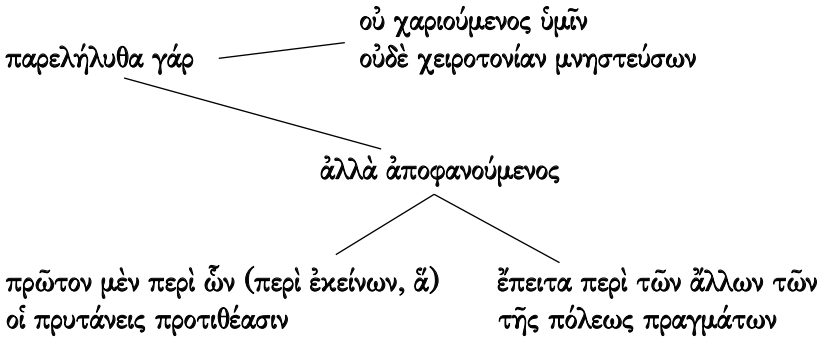
Η αντιθετική σύνδεση με τα προηγούμενα εκφράζεται με το ισχυρό «ὅμως δέ» στην αρχή της περιόδου και μας προετοιμάζει για την αντίσταση του ρήτορα στο πολιτικό ρεύμα της εποχής του. Η εναντίωση όμως δηλώνεται και με την «εσωτερική» σχέση των ρηματικών τύπων της περιόδου.

Από το ένα μέρος η εναντιωματική μετοχή σε γενική απόλυτη («**τούτων ύπαρχόντων**»), που αναφέρεται στο αρνητικό πολιτικό κλίμα, και από το άλλο μέρος οι ρηματικές φράσεις:

α) «**οὐκ ἂν ἀποσταίην**» και β) «**ἔῶν (τούτων, ἄ) διενότηην**», που υπογραμμίζουν την ακράδαντη θέληση του ρήτορα να παραμείνει πιστός στις αρχές του. Προσοχή στην έγκλιση των ρημάτων (Δυνητική Ευκτική, Οριστική).

2) «**παρελήλυθα γάρ... τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων**».

Με τη βοήθεια του καθηγητή οι μαθητές καταγράφουν τη διάθρωση της περιόδου και κατανοούν το ρόλο των συνδέσμων.

Οι τρεις τελικές μετοχές που προσδιορίζουν επιρρηματικά το ρ. «**παρελήλυθα**» έχουν βαρύνουσα σημασία.

Στις δύο πρώτες έχουμε αποφαιτική συμπλοκή (οὐ... οὐδέ) και στην τρίτη έχουμε αντιθετική σύνδεση με τις δύο πρώτες (αλλά).

1. οὐκ ἂν ἀποσταίην
2. οὐδὲ χειροτονίαν μνηστεύσων
3. ἀλλὰ ἀποφασούμενος ἄ τυγχάνω γινώσκων

Αξιοπρόσεκτη και η λεκτική κλιμάκωση με τη διαδοχική αύξηση των συλλαβών στις τρεις φράσεις.

Ο ρήτορας λοιπόν διακηρύσσει με σαφήνεια και παραστατικότητα πως δεν έχει σκοπό να κολακεύσει τους ακροατές του («να χαϊδέψει αυτιά») ούτε υπολογίζει το πολιτικό κόστος, αλλά είναι αποφασισμένος να εκφράσει με ειλικρίνεια τη γνώμη του α) για τα σοβαρά θέματα της η-

μερήσιας διάταξης («περὶ ὧν οἱ πρυτάνεις προτιθέασιν») και β) για τη γενικότερη πολιτική κατάσταση («περὶ τῶν ἄλλων τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων»).

3) «οὐδὲν γὰρ ὄφελος... ὀρθῶς βουλευσώμεθα»

Η τρίτη περίοδος αποτελεί την κατακλείδα και αιτιολογεί την προαναγγελία ότι στην εισήγησή του ο ρήτορας θ' ασχοληθεί και με άλλα θέματα εσωτερικής πολιτικής. Πιστεύει ότι οι αποφάσεις για ειρήνη δεν θα ωφελήσουν καθόλου, αν δεν ληφθούν ορθές αποφάσεις για μια ριζική εσωτερική μεταρρύθμιση.

Στον υποθετικό λόγο του προσδοκωμένου προηγείται η κύρια πρόταση, για ν' ακουσθεί στο τέλος το «ὀρθῶς βουλευσώμεθα» με το οποίο τίθενται προ των ευθυνών τους ὅλοι οι Αθηναῖοι πολῖτες. Σημειωτέον ότι με το α' πληθυντικό πρόσωπο (βουλευσώμεθα και ὄχι βουλευήσθε) περιλαμβάνει και τον εαυτό του ο ρήτορας. Γιατί το μέλλον της Αθήνας εξαρτάται από την ορθοφροσύνη ὅλων.

Β' ENOTHTA: «Φημί δ' οὖν χρῆναι... τῇ πόλει συμφερούσας» (§16)

Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει την πρόταση για ειρήνη, διατυπωμένη σε μια αρκετά εκτεταμένη περίοδο, και την αιτιολόγησή της σε μια πολύ σύντομη δεύτερη περίοδο.

1) «Φημί χρῆναι... ἔχειν ἑκάστους»

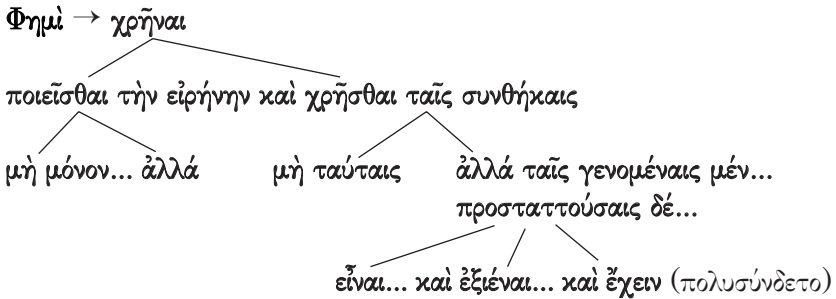
Το βάρος του νοήματος φέρουν οι λέξεις φημί, χρῆναι, ποιεῖσθαι εἰρήνην. Συζητούν οι μαθητές για τις σημασίες των λέξεων, τη θέση τους και τον συντακτικό τους ρόλο.

φημί: λέγω, υποστηρίζω, ισχυρίζομαι, καθιστώ κάτι φανερό, διακηρύσσω, προτείνω κ.λπ. Επισημαίνεται η τοποθέτησή του στην αρχή της περιόδου.

χρῆναι < χρή: είναι ανάγκη πέπρωται, ποιεῖσθαι τὴν εἰρήνην < ποιοῦμαι τὴν εἰρήνην: συνάπτω εἰρήνην (πρβλ. ποιοῦμαι πόλεμον, ποιοῦμαι σπονδὰς κ.λπ.).

χρησθαι ταῖς συνθήκαις < χρῶμαι ταῖς συνθήκαις: εφαρμόζω τις συνθήκες. αἷς (ἔλξη αντί ταύταις, ἄς) νῦν τινες γεγράφασιν. Ο Ισοκράτης εννοεί τους ὅρους περί ειρήνης που είχε προτείνει ο ρήτορας Εὐβουλος.

Ο καθηγητής βοηθεῖ τους μαθητές να κατανοήσουν τη διάρθρωση (δομή) της περιόδου υποδεικνύοντας τον ρόλο των συνδέσμων στην καταφατική, αντιθετική κ.λπ. σύνδεση λέξεων και φράσεων.

Ο ρήτορας προτείνει ως αναγκαιότητα την επιδίωξη ειρηνικών σχέσεων όχι μόνο με τους παλαιούς συμμάχους (Βυζαντίους, Χίους, Ροδίους, και Κίους) που είχαν αποστατήσει από τη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία, αλλά με ολόκληρο τον κόσμο.

Και οι όροι της νέας συνθήκης δεν είναι άλλοι από εκείνους της Ανταλκίδειας ειρήνης:

- α. κατοχύρωση της αυτονομίας των πόλεων
- β. αποχώρηση κάθε είδους στρατιωτικής δύναμης από ξένα εδάφη
- γ. απόδοση των κτήσεων στους νόμιμους κατόχους

2) «**τούτων γὰρ οὔτε δικαιοτέρας εὐρήσομεν οὔτε μᾶλλον τῇ πόλει συμφερούσας**».

Ο ρήτορας θεωρεί ότι η σύναψη ειρήνης με όλους τους ανθρώπους στηρίζεται στις αρχές του δικαίου κι εξυπηρετεί το συμφέρον της πόλεως.

Οι μαθητές μπορούν να συζητήσουν τη σχέση των εννοιών του δικαίου και του συμφέροντος και ν' αντιληφθούν πόσο δύσκολο είναι να προσδιοριστεί πολλές φορές το περιεχόμενό τους.

Να τονισθεί ότι σκοπίμως τέθηκε στο τέλος η μετοχή «**συμφερούσας**» που υπενθυμίζει το «**οὐδὲν ὄφελος ἔσται... ἦν μὴ ὀρθῶς βουλευσώμεθα**».

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Συνοψίζοντας λοιπόν, μπορούμε να πούμε πως, κατά τον Ισοκράτη, η ειρήνη είναι προϊόν ορθοφροσύνης, αφού ικανοποιεί τις απαιτήσεις του δικαίου και του συμφέροντος.

Μετά την αναλυτική ερμηνευτική προσέγγιση ο καθηγητής ή ένας ικανός μαθητής μεταφράζει σε δόκιμο νεοελληνικό λόγο ολόκληρη τη διδακτέα ενότητα.

ΔΙΑΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο καθηγητής παραπέμπει τους μαθητές στο Επίμετρο του βιβλίου προς μελέτη του κειμένου της Ανταλκίδειας ειρήνης και ενός αποσπάσματος από τον Πανηγυρικό (§§117-120) του Ισοκράτη. Έτσι επιτυγχάνεται πολύπλευρος φωτισμός του θέματος της προτεινόμενης ειρήνης και δημιουργείται γόνιμος προβληματισμός στους μαθητές.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

«Τὸ μὲν οὖν προοίμιόν ἐστιν ἀρχὴ λόγου, ὅπερ ἐν ποιήσει πρόλογος καὶ ἐν αὐλήσει προαύλιον· πάντα γὰρ ἀρχαὶ ταῦτ' εἰσί, καὶ οἷον ὁδοποιήσις τῶ ἐπιόντι.»

(Ἄριστ. Ρητ. Γ' 1414 b 19)

«Τὰ μὲν οὖν τῶν ἐπιδεικτικῶν λόγων προοίμια ἐκ τούτων, ἐξ ἐπαίνου, ἐκ ψόγου, ἐκ προτροπῆς, ἐξ ἀποτροπῆς, ἐκ τῶν πρὸς τὸν ἀκροατὴν· δεῖ δὲ ἢ ξένα ἢ οἰκεῖα εἶναι τὰ ἐνδόσιμα τῶ λόγῳ.»

(Ἄριστ. Ρητ. Γ' 1415 a 6)

§§14-16

1. παρρησία > παρρησιάζομαι (αορ. ἐπαρρησιασάμην, παρακ. πεπαρρησιασμαι) παρρησιαστής, παρρησιοποιός, παρρησιαστικός, παρρησιώδης κ.λ. (βλ. «Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης» Η Liddell - R. Scott).

Η ελεύθερη έκφραση της γνώμης («παρρησία»), δικαίωμα συνταγματικώς κατοχυρωμένο σήμερα (βλ. Ελλην. Συντ. 1975 αρθρ. 14) ήταν η υπερηφάνεια των Αθηναίων· βλ. Εὐριπ. Ἰππόλυτος, 421-3:

«ἀλλ' ἐλεύθεροι

παρρησία θάλλοντες οἰκοῖεν πόλιν

κλεινῶν Ἀθηνῶν»

Στην ελευθερία του λόγου αποδίδει κι ο Ηρόδοτος την ανοδική πορεία της Αθήνας: Βλ. V 78: «Ἀθηναῖοι μὲν νυν αὖξηντο. Δηλοῖ δὲ οὐ κατ' ἐν μῶνον ἀλλὰ πανταχῇ ἢ ἰσηγορίῃ ὡς ἐστὶ χρῆμα σπουδαῖον, εἰ καὶ Ἀθηναῖοι τυραννεύομενοι μὲν οὐδαμῶν τῶν σφέας περιοικεόντων ἦσαν τὰ πολέμια ἀμείνονες, ἀπαλλαχθέντες δὲ τυράνων μακροῦ πρώτοι ἐγένοντο.»

2. οὐδὲ χειροτονίαν μνηστεύσων: «οὔτε τοῦτο σπουδάζων, ὅπως διὰ τῆς χειροτονίας ψηφίσεσθε ἃ μέλλω λέξειν» (Κοραῆς)

3. **Φημί**: Το ρ. συνήθως συντάσσεται με ειδικό απαρ. και πολύ σπάνια με ειδική πρόταση [βλ. Ν. Τζουγανάτου Σύνταξης τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης (Ὁ ὑποτεταγμένος λόγος) §33, σημ. 3 και §135, σημ.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

- 1) Να σκιαγραφήσετε τον Ισοκράτη ως πολιτική προσωπικότητα.
- 2) Μπορείτε να δώσετε την εικόνα της Πνύκας την ώρα που ο Ισοκράτης υποτίθεται ότι εκφωνούσε τον λόγο του;
- 3) Αν ζούσε σήμερα ο Ισοκράτης, ποια επιχειρήματα, κατά τη γνώμη σας, θα χρησιμοποιούσε για την επικράτηση μιας πραγματικά παγκόσμιας ειρήνης;
- 4) Με βάση τις γνώσεις σας για τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών και γενικότερα την πολιτική ζωή στην αρχαία Αθήνα, τι νομίζετε ότι θα έπρεπε να εφαρμοσθεί και τι θα έπρεπε ν' αποφευχθεί για να βελτιωθεί η σύγχρονη πολιτική ζωή;
- 5) «Οὐδὲν γὰρ ὄφελος ἔσται τῶν νῦν περὶ τῆς εἰρήνης γνωσθέντων, ἢν μὴ καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ὀρθῶς βουλευσώμεθα». Να σχολιάσετε τη φράση.
- 6) **ἀποσταίην, διενοήθην**: Να κλίνετε την προστακτική των ρημάτων στον ίδιο χρόνο και να γράψετε λέξεις της αρχαίας και της νέας ελληνικής που παράγονται από αυτά.
- 7) Να μετατρέψετε σε ευθύ λόγο τη φράση: **τοὺς Ἑλληνας αὐτονόμους εἶναι καὶ τὰς φρουρὰς ἐκ τῶν ἄλλοτρίων πόλεων ἐξιέναι καὶ τὴν αὐτῶν ἔχειν ἐκάστους.**

Σημείωση: Οι ασκήσεις είναι ενδεικτικές και σε καμία περίπτωση δεσμευτικές για τον διδάσκοντα.

§§ 17-27

Η ενότητα αυτή αποτελεί το πρώτο μέρος των «πίστεων» και με τη διδασκαλία της επιδιώκεται να επιστημάνουν οι μαθητές τα επιχειρήματα του Ισοκράτη και με ποιους ρητορικούς τρόπους τα παρουσιάζει, για να πείσει τους Αθηναίους ότι έχουν κάθε λόγο να λάβουν θετική απόφαση για την ειρήνη και τα απαραίτητα μέτρα για τη διασφάλισή της.

Με την κατ' οίκον προετοιμασία των μαθητών πάνω σε συγκεκριμένα ερωτήματα που θα τους δοθούν εκ των προτέρων η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ολοκληρωθεί στα πλαίσια μιας διδακτικής ώρας.

Στην §16 (**«πρόθεσιν»**) ο ρήτορας παρουσίασε την πρότασή του για αποδοχή όλων των συνθηκών που κατοχύρωναν την αυτονομία, την ανεξαρτησία και την άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων από όλους μόνο στα όρια της επικρατείας τους.

Αντιλαμβανόμενος όμως ότι η προτεινόμενη εγκατάλειψη των αθηναϊκών κτήσεις θα δημιουργήσει σοβαρές αντιδράσεις και προς αποφυγή της κατηγορίας του «εθνικού μειοδότη», διαβεβαιώνει ότι είναι ανόητοι και παράφρονες όσοι θεωρούν πλεονέκτημα την αδικία και τη βίαιη κατοχή ξένων πόλεων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ρήτορας καταφεύγει στην υπερβολή χαρακτηρίζοντας την αντίθετη πολιτική άποψη ανόητη και παράφρονα, για να προκαταλάβει τους ακροατές του και να αντιστρέψει τις πιθανές βαριές κατηγορίες σε βάρος του. Είναι σαν να τους λέει: Δεν διατρέχει κανένα κίνδυνο η πόλη από τις απόψεις μου· αντίθετα όσοι ακολουθείτε φιλοπόλεμη πολιτική είστε ανόητοι και παράφρονες και κατά συνέπεια οι πλέον επικίνδυνοι. Αυτό διδάσκει και η ιστορία. Όταν τις τύχες ενός λαού χειρίζονται «ανόητοι» και «παράφρονες», συνήθως τον οδηγούν σε μεγάλες εθνικές περιπέτειες και τραγωδίες.

Γι' αυτά θα προσπαθήσει να διαφωτίσει τους ακροατές (αναγνώστες) του με ολόκληρο τον λόγο του υπό την προϋπόθεση να τον ακούσουν μέχρι τέλους με προσοχή. Προτάσσει τη συζήτηση για την ειρήνη (§18), διότι η ορθή απόφαση θα βοηθήσει και στην επιτυχή αντιμετώπιση των άλλων θεμάτων.

Μ' ένα συνδυασμό ρητορικής ερώτησης και απάντησης ο ρήτορας «παίρνει θέση» στο καίριο ζήτημα της ειρήνης εξηγώντας πως όλα τα αγαθά που στερήθηκαν οι Αθηναίοι εξαιτίας του πολέμου, θα τα απολαύσουν, αν συνάψουν ειρήνη και σεβασθούν τις κοινές συνθήκες. Η πόλη θα διπλασιάσει τα έσοδα και θ' αποκτήσει και πάλι έντονη οικονομική κίνηση με την επάνοδο των εμπορών, των ξένων και των μετοίκων.

Το επιχείρημα των §§19-21 λαμβάνεται από το «κεφάλαιο» του συμφέροντος κι είναι πρόδηλη η επιδίωξη του ρήτορα να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του με την παράθεση των υλικών αγαθών που θα προκύψουν, αν επικρατήσει η ειρήνη. Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη την πληροφορία του Δημοσθένη ότι τα έσοδα της πόλης πριν από την ειρήνη ήσαν 130 τάλαντα και μετά ανέρχονταν στα 400 (βλ. «κατὰ Φιλίππου» Δ', 37-38), ο ισχυρισμός του ρήτορα περί διπλασιασμού δεν πρέπει να θεωρηθεί προϊόν υπέρμετρης αισιοδοξίας.

Σημαντικότεατο όμως πλεονέκτημα της φιλειρηνικής πολιτικής θεωρεί το ηθικόν όφελος μιας σταθερής συμμαχίας με όλους, αφού θα εδράζεται στην πειθώ και τη φιλία κι όχι στη βίαιη επιβολή.

Στις §§22-23 προσθέτει ένα νέο επιχείρημα: όσα δεν είναι δυνατόν να ανακτηθούν με πόλεμο και μεγάλες δαπάνες μπορούν να κερδηθούν δια της διπλωματικής οδού.

Νομίζει ότι ο Κερσοβλέπτης κι ο Φίλιππος δεν θα πολεμήσουν για τη Χερσόνησο ο πρώτος κι ο δεύτερος για την Αμφίπολη, αν η Αθήνα εγκαταλείψει την επεκτατική πολιτική που ενσπείρει τον φόβο σ' όλους. Και με αρκετή δόση υπερβολής υποστηρίζει ότι όχι μόνο θ' αποχωρήσουν από τις αθηναϊκές κτήσεις αλλά θα παραχωρήσουν και μέρος από τις δικές τους, διότι θα αισθάνονται πλέον ασφαλείς.

Για τις πιο πάνω απόψεις του Ισοκράτη ο G. Mathieu γράφει: «Τα γεγονότα που ακολούθησαν θα διέψευδαν τις αισιόδοξες προβλέψεις του, οι παλιές όμως ιδέες του δεν επρόκειτο να χαθούν ανεπιστρεπτί. Πολύ αργότερα στον «Φίλιππο» θα επιστήμαινε στον Μακεδόνα βασιλιά το όφελος να χαιρεί της αθηναϊκής εύνοιας, ακόμη κι αν έπρεπε, για να την κερδίσει, να προβεί σε εδαφικές παραχωρήσεις».

Μια άλλη πτυχή της εξωτερικής πολιτικής εξετάζει στην §24 επαναφέροντας το σχέδιο αποικισμού, που για πρώτη φορά είχε παρουσιάσει το 380 π.Χ. Τότε πίστευε ότι **«ἀσφαλῶς ἄπασαν τὴν Ἀσίαν καρπωσόμεθα»** (Ίσ. Πανηγ. §16). Τώρα θεωρεί δυνατή τη μετακίνηση και εγκατάσταση στη Θράκη όσων Ελλήνων συντηρούνταν από τη μισθοφορική τους δράση, αφού πάντα αισιόδοξος δεν είχε καμιά αμφιβολία ότι ο Κερσοβλέπτης κι ο Φίλιππος ήταν πρόθυμοι να παραχωρήσουν τα αμφισβητούμενα εδάφη στην Αθήνα, εφόσον αυτή τηρούσε με συνέπεια φιλειρηνική πολιτική. Το 346 π.Χ., όταν ήταν πλέον σαφές ότι ο Φίλιππος δεν θα επέτρεπε σε κανέναν άλλο να έχει τη Θράκη στην κατοχή του, ο Ισοκράτης προσδιορίζει και πάλι την Ασία ως χώρο για την ίδρυση αποικιών και την εγκατάσταση **«τῶν δι' ἀπορίαν πλανωμένων Ἑλλήνων»** (Ίσοκρ. Φίλιππος §§5 και 120).

Συνδέοντας την επίλυση ενός σοβαρού κοινωνικού προβλήματος, που δεν αφορούσε μόνο τους Αθηναίους αλλά όλους τους Έλληνες, με την άσκηση ορθής εξωτερικής πολιτικής, ο ρήτορας επιδιώκει να συγκινήσει τους Αθηναίους πολίτες ιδιαίτερα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Προτείνει λοιπόν, αφού η ατομική πρωτοβουλία ενός απλού πολίτη, του Αθηνοδώρου, κι ενός φυγάδος, του Καλλιστράτου, στέφθηκε από επι-

τυχία, νὰ δραστηριοποιηθεῖ ἡ πόλις γιὰ τὴν ἰδρύση ἀποικιών. Καὶ τονίζει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν χρέος νὰ πρωτοστατοῦν σὲ τέτοιου εἴδους ἔργα, εἰρηνικά, καὶ ὄχι ἔργα πολέμου.

Με τὴν προτροπή αὐτὴ ὁ ρήτορας θέλει μάλλον νὰ φιλοτιμηθεῖ τοὺς συμπολίτες του.

Θεωρεῖ αρκετὰ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀναπτύχθηκαν, ὥστε νὰ πεισθοῦν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ μεταβάλουν τὴν πολιτικὴ τους χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ προσθήκη καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιχειρημάτων.

Γνωρίζοντας ὅμως ὁ Ἰσορκάτης τὶς παλινωδίες τῶν Ἀθηναίων ζητεῖ ν' ἀποφασίσει ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου ὄχι μόνον τὴ συνομολόγηση εἰρήνης ἀλλὰ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀπαραίτητων μέτρων πρὸς διατήρησή της. Ἀπορρίπτει ἔτσι τὶς ἐμβλαωματικὲς λύσεις, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους προσωρινές, διότι δὲν ἀντιμετωπίζουν τὸ κακὸ στὴ ρίζα του. Γιὰ τὴ λήψη ὅμως ὀρθῶν ἀποφάσεων ἐπιβάλλεται νὰ προηγηθεῖ ἡ πειθῶ.

Ἐπανέρχεται στὶς ἐννοίες τῆς ωφέλειας καὶ τοῦ κέρδους (§26) καὶ με μίαν ἀντιπαράθεση λέξεων ποὺ ἐκφράζουν ἀντίθετα νοήματα (ἀντίθεση ἢ ἀντίθετο σχῆμα), υπογραμμίζει πόσο περισσότερο ὠφελεῖ καὶ συμφέρει ἡ πολιτικὴ τῆς ἡσυχίας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φροντίδας τῶν υποθέσεων τῆς πόλης ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς πολυπραγμοσύνης, τῆς ἀδικίας καὶ τῆς ἐπιθυμίας τῶν ξένων πραγμάτων. Καὶ γιὰ νὰ κινήσει πιο πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν του δηλώνει ὅτι θὰ τολμηθεῖ νὰ διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ρήτορες, διότι θὰ ἀφιερῶσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λόγου του στὴν ἀνάπτυξη θεμάτων ὄχι συνηθισμένων. Συνεπῶς ὁ λόγος θὰ εἶναι ἐκτενής, ἀφοῦ θὰ θίξει κατ' ἀνάγκη πολλὰ καὶ ἀκανθῶδη ζητήματα καὶ θὰ χρησιμοποιήσῃ ὅλα τὰ μέσα, τὴν υπενθύμιση, τὴν ἐπίκριση, τὸν ἔπαινο, τὴν παραίνεση. Ὡστόσο ἀμφιβάλλει ἀν θὰ κατορθῶσει νὰ πείσει ἕνα τόσο δύστροπο ἀκροατήριον, ὅπως εἶναι οἱ «ἐκκλησιαζόμενοι» Ἀθηναῖοι, ἀκόμη καὶ ἀν ἐξαντλήσῃ ὅλη τὴ ρητορικὴ του δεινότητά.

Σημειωτέον ὅτι κατὰ μίαν ἀπόψη στόχος τῆς ρητορικῆς τέχνης εἶναι τὸ «εὖ λέγειν» καὶ ἀποτέλεσμα τοῦ «εὖ λέγειν» τὸ «πίθειν».

Με τὶς παραγράφους 26-27 ἐπιτυγχάνονται τὰ εξῆς:

- 1) Παρουσίαση ἐν μέρει τοῦ ἠθους τοῦ ομιλητῆ
- 2) Διέγερση τῆς περιέργειας τῶν ἀκροατῶν
- 3) Προεξαγγελία τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τοῦ λόγου
- 4) Δήλωση τῆς ποιότητος τῶν πρὸς ἀνάπτυξη θεμάτων
- 5) Καταβολὴ κάθε προσπάθειας γιὰ τὴν ἐπίτευξη πειθοῦς
- 6) Ἐμμεση παρουσίαση τοῦ ἠθους τῶν ἀκροατῶν

§§63-70

Βασικός διδακτικός στόχος της ενότητας αυτής είναι να διακρίνουν οι μαθητές, πίσω από κάποιες ίσως ρητορικές υπερβολές, τις θέσεις του Ισοκράτη για τη θαλάσσια ηγεμονία και τους λόγους για τους οποίους προβάλλει τώρα το αίτημα της εγκατάλειψής της. Αυτά πρέπει να εξετάζονται στα πλαίσια της βασικής επιδίωξης του ρήτορα να επικρατήσει η ειρήνη μεταξύ των Ελλήνων ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επάνοδο της ευημερίας και την αντιμετώπιση στο μέλλον του περσικού κινδύνου.

Εκμεταλλευόμενος ο ρήτορας τον διακαή πόθο των Αθηναίων ν' απαλλαγούν από τα προβλήματα που δημιούργησε ο συμμαχικός πόλεμος και ν' αποκατασταθεί η ομαλή πολιτική και κοινωνική ζωή, υπενθυμίζει πως η ευτυχία (§63) εξαρτάται από την ευσέβεια, τη δικαιοσύνη, τη σωφροσύνη και την άλλη αρετή, για τις οποίες είχε μιλήσει προηγουμένως (§§31-35). Με τη διατύπωση της γνώμης αυτής προσπαθεί προβάλλοντας το δέλεαρ της ευδαιμονίας να φεγκύσει την προσοχή των Αθηναίων σ' ό,τι τους συμβουλεύσει.

Γνωρίζει βέβαια ότι οι παραινέσεις του θα δημιουργήσουν δυσάρεστα συναισθήματα και γι' αυτό επιχειρεί να προδιαθέσει τα πνεύματα των ακροατών (ΐσως δ' ἄν... διανοίας») προς αποφυγήν δυσμενών αντιδράσεων.

(Σχήμα προδιόρθωσης, προκατάληψης ή προθεραπείας).

Πιστεύει ότι οι Αθηναίοι θα μπορέσουν να οργανώσουν καλύτερα την εσωτερική ζωή της πόλης και να προσδεύσουν σ' όλους τους τομείς, εάν εγκαταλείψουν (§64) τη θαλάσσια ηγεμονία. Είναι σαφές ότι θέλει να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του χαρακτηρίζοντάς την με αρκετή δόση υπερβολής ως υπεύθυνη και των τωρινών αναταραχών και της κατάλυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος και όλων γενικώς των συμφορών που αντιμετωπίζουν οι ίδιοι οι Αθηναίοι αλλά και εκείνων που προξενούν στους άλλους Έλληνες. Με την έκφραση του ανυπόκριτου θαυμασμού του στη δημοκρατία του Σόλωνα και του Κλεισθένη στοχεύει στην ευαισθησία των ακροατών του σε θέματα δημοκρατίας και ταυτόχρονα υπενθυμίζει ότι και η Α' Αθηναϊκή Συμμαχία οδήγησε σε μεγάλες συμφορές.

Ορισμένοι μελετητές θεωρούν περιέργη την αλλαγή στάσης του Ισοκράτη τόσο στο θέμα της αθηναϊκής ηγεμονίας όσο και στο πολιτειακό. Εάν όμως μελετήσει κανείς προσεκτικότερα τα πράγματα, θ' αντιληφθεί πόσο είχαν αλλάξει από το 380 π.Χ. ως το 356 π.Χ. οι πολιτικές συγκυρίες και οι «διεθνείς ισορροπίες», και θα καταλήξει στο συμπέρασμα

ὅτι ο Ἰσοκράτης υπῆρξε ο κύριος εκφραστής τῆς πανελληνίας ιδέας, τὴν ὁποία υπηρέτησε με συνέπεια μέχρι τὸ τέλος τῆς μακρόχρονης ζωῆς του.

Ὁ ενδόμυχος φόβος τοῦ ρήτορα ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δὲν θ' ανεχθοῦν εὐκόλα τις κατηγορίες ἐναντίον τῆς ἡγεμονίας «**ὑπὸ πάντων ἔρωμένης καὶ περιμαχήτου γεγεννημένης**» ἢ θὰ τον θεωρήσουν τρελό γιὰ τις «παραδοξολογίες» του, ἀπευθύνει ἐκκλήση νὰ ἐπιδείξουν ανοχή καὶ κολακεύοντάς τους ἔμμεσα υπενθυμίζει ὅτι καὶ στο παρελθόν υπῆρξαν ἀνεκτικοὶ ἀπέναντί του. Κι ὅλα αὐτὰ λέγονται γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ὁ πρωταρχικὸς στόχος τοῦ ρήτορα: ν' ἀκουσθεῖ ολόκληρη ἡ ἀλήθεια, ὅσο κι ἀν φαίνεται παράδοξη καὶ προκαλεῖ τὸ μῖσος. Τέλος δηλώνει με κάποια ἐπιφύλαξη (**«οἶμαι»**) ὅτι θὰ καταστήσει σ' ὅλους φανερό πως ἡ ἡγεμονία οὔτε δίκαιη εἶναι οὔτε δυνατὴ οὔτε συμφέρουσα.

Ὁ τριπλὸς αὐτὸς χαρακτηρισμὸς πρέπει ν' ἀποδειχθεῖ με ὅσο τὸ δυνατό πειστικότερα ἐπιχειρήματα καὶ κυρίως αὐτὸς ποῦ ἔχει σχέση με τὸ συμφέρον, γιὰτὶ φαίνεται ὅτι ἐνδιαφέρει περισσότερο τοὺς Ἀθηναίους.

Τὴν ἀποδεικτικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἀρχίζει ὁ ρήτορας με μιὰ δῆλωση ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ διαφωτίσει τοὺς Ἀθηναίους πως ἡ ἡγεμονία εἶναι ἀδίκη, ἀφοῦ τὸ ἔμαθε ἀπὸ τοὺς ἰδίους. Τὸ κείμενο τῶν §§67-68 περιλαμβάνει μιὰ σύντομη διήγηση περὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὴν περίοδο τῆς Σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας (404 - 387 π.Χ.), ὅπου καταφαίνεται πόσο ἀδίκη θεωροῦνταν τότε ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ.

Πράγματι οἱ Ἀθηναῖοι ὄχι μόνον με λόγους ἀλλὰ καὶ με ἐνέργειες διπλωματικὲς καὶ ἐπιχειρήσεις πολεμικὲς ἐναντιώθηκαν στὴ Σπαρτιατικὴ ἡγεμονία καὶ δὲν ἔπαυσαν νὰ ἀγωνίζονται παρά μόνον ὅταν οἱ Λακεδαιμόνιοι ὑπόγραψαν τὶς συνθήκες περὶ αὐτονομίας. Ἡ διήγηση αὐτὴ ἀναφέρεται στο παρελθόν καὶ ἐντάσσεται στο **«κεφάλαιο»** τοῦ δικαίου-ἀδίκου.

Τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ παράδειγμα εἶναι ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὸ καὶ φαίνεται νὰ ἐνισχύει τὴν ἐπιχειρηματολογία, ἀν καὶ στὴ διεθνή πολιτικὴ ὅλων τῶν ἐποχῶν οἱ ἐννοιες τοῦ «δικαίου» καὶ τοῦ «ἀδίκου» προσδιορίζονται συνήθως με ὑποκειμενικὰ κριτήρια.

Θεωρώντας ὡς αὐταπόδεικτες με βάση ὅσα ἀνέφερε στὶς §§67-68, τὶς ἀδικίες ποῦ διαπράττουν οἱ Ἀθηναῖοι στὰ πλαίσια τῆς θαλάσσιας ἡγεμονίας, ἐπιχειρεῖ ν' ἀποδείξει πως εἶναι καὶ ἀδύνατον νὰ τὴν κατακτήσουν.

Τὸ ἐπιχείρημα τῶν §§69-70 ἀντλεῖ ὁ ρήτορας καὶ πάλι ἀπὸ τὸ παρελθόν. Ἀναφερόμενος στὴν Α' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δὲν μπόρεσαν παρά τὴν ἰσχυρὴ τότε οἰκονομία τους νὰ τὴ διατηρή-

σουν εξαιτίας των σφαλμάτων που διέπραξαν σε βάρος των συμμάχων τους. Με τη ρητορική ερώτηση θέλει να εκφράσει όσο γίνεται πιο καθαρά την πεποίθησή του ότι είναι αδύνατο να συνεχίσουν την ηγεμονική πολιτική μέσα σε συνθήκες έλλειψης οικονομικών πόρων και επαναλαμβάνοντας τα ίδια σφάλματα.

Με τις αποδείξεις ότι η ηγεμονία δεν είναι ούτε συμφέρουσα θα καλύψει ο ρήτορας το μεγαλύτερο μέρος του λόγου, αφού προηγουμένως με μια παρέμβαση (§§71-73) δικαιολογήσει και πάλι την «παρρησία» του.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. «...τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν ὀλίγω πρότερον εἰρήκαμεν» (§63) (βλ. και §§31-33 που περιλαμβάνονται στο παρόν τεύχος).

Παρόμοιες απόψεις διατυπώνει στον λόγον του Νικοκλῆς §2.

Ο Ισοκράτης διατυπώνει πλατωνική αντίληψη περί αρετής. Θεωρεί την ευσέβεια, τη δικαιοσύνη και τη σωφροσύνη μέρη της αρετής, όπως ο Πλάτων στον Πρωταγόρα αναφέρει ως μέρη αυτής τη σοφία, τη σωφροσύνη, τη δικαιοσύνη, την οσιότητα και την ανδρεία.

Η ευσέβεια δηλώνει τη σχέση του ανθρώπου προς το θείο, ενώ η δικαιοσύνη τη σχέση του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπο. Οι δύο αυτές επί μέρους αρετές έχουν κατά τον Ισοκράτη τη μεγαλύτερη αξία. [«κοῖμαι γὰρ ἐγὼ πάντας ἂν ὁμολογῆσαι πλείστου τῶν ἀρετῶν ἀξίας εἶναι τὴν τε σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην». (Νικοκλῆς §29).]

Είναι σαφές ότι κατά τον Ισοκράτη η πολιτική δεν μπορεί να είναι ξένη προς την ηθική.

2. **φιλαπεχθίμονας** (λόγους): Το επίθετο ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί με τη λ. λόγος.

Ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί το επίθετο για πρόσωπα «ἐγὼ γάρ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, προσέκρουσ' ἀνθρώπων πονηρῶν καὶ φιλαπεχθίμονι καὶ Θεοῖς ἐχθρῶν». (Κατὰ Τιμοκράτους §6).

§§ 133-145

Με τη διδασκαλία των §§133-135, στις οποίες εκτός από τον σύντομο επίλογο περιλαμβάνονται τα τελευταία επιχειρήματα με τα οποία ο

Ισοκράτης προσπαθεί να πείσει τους Αθηναίους ότι μόνο η ειρήνη θα τους απαλλάξει από τα δεινά του Συμμαχικού πολέμου, επιδιώκεται:

1. Να επιστημάνουν οι μαθητές τις ηθικές αρχές, οι οποίες πρέπει να διέπουν κατά τον ρήτορα την πολιτική ζωή.

2. Να κατανοήσουν τους λόγους για τους οποίους επιμένει στην ανάγκη φιλειρηνικής πολιτικής.

3. Να διακρίνουν το πάθος του για την ευημερία και την ευτυχία όχι μόνο των Αθηναίων αλλά όλων των Ελλήνων.

4. Να διερευνήσουν τους λόγους που οδήγησαν στη μετατόπιση από την υποστήριξη της ηγεμονικής θέσης της Αθήνας (στον κατά των Περσών πόλεμο) στην προτροπή προς τους συμπατριώτες του να παραιτηθούν από την επιθυμία της ηγεμονίας.

5. Να διαπιστώσουν τα στοιχεία της ρητορικής τέχνης του Ισοκράτη και να την απολαύσουν.

§§ 133-135

Η αποκατάσταση της ομαλής πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην Αθήνα καθώς και η ανάπτυξη εξαρτάται κατά τον ρήτορα από την εφαρμογή κάποιων ηθικών αρχών στην άσκηση της πολιτικής.

Κι επειδή αιτία της διαφθοράς και της εξαθλίωσης θεωρεί την επικράτηση στον πολιτικό στίβο των «πονηρῶν ρητόρων και δημαγωγῶν» από τους οποίους «γένος οὐδὲν ἔστι κακονούστερον τῷ πλήθει» (§128), προτείνει ως πρώτο μέτρο την επιλογή κατάλληλων συμβούλων. Το κριτήριο όμως που προτείνει για την αξιολόγηση των συμβούλων δεν είναι ασφαλές. Οι σύμβουλοι που χρησιμοποιούνται από τους Αθηναίους για τις ιδιωτικές τους υποθέσεις δεν είναι βέβαιο ότι θα προσφέρουν τις καλύτερες υπηρεσίες στην πόλη. Όμως επειδή στην Εκκλησία του Δήμου κάτορθωναν οι «δημοκόλακες» και κατά τον Αριστοφάνη οι «δημοπίθηκοι» (Βατρ. 1085), να παρασύρουν τους Αθηναίους σε εσφαλμένες και μερικές φορές ολέθριες αποφάσεις, κρίνει ότι είναι χρησιμότεροι και για το κοινωνικό σύνολο εκείνοι που με επιτυχία πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε υποθέσεις ατομικές. (Βλ. και §13). Είναι γνωστό εξάλλου ότι κατά τον 4ο αι. π.Χ. οι Αθηναίοι αντιμετώπιζαν με μειωμένο αίσθημα ευθύνης τις σοβαρές υποθέσεις της πόλεως, όπως φανερώνει και η έκκληση του Δημοσθένη «περὶ τηλικούτων βουλευομένους δίδοναι παρρησίαν ἑκάστῳ τῶν συμβουλευόντων». (Ἵπὲρ τῆς Ῥοδίων ἔλευθερίας» §1).

Είναι αλήθεια ότι ο Ισοκράτης αγωνίζεται με όλα τα μέσα της ρητορι-

κής του τέχνης για τον πολύπλευρο φωτισμό των θεμάτων της πόλης. Αντιλαμβανόμενος λοιπόν ότι με το «**συμβούλους ποιώμεθα... βουλευθεῖμεν**» δεν έδωσε σαφές κριτήριο για το είδος των συμβούλων που πρέπει να προτιμώνται, προβαίνει σε μια σύσταση: να μη θεωρούνται οι συκοφάντες δημοκρατικοί και οι ενάρετοι ολιγαρχικοί. Η διάκριση των Αθηναίων πολιτών σε δημοκρατικούς και ολιγαρχικούς ασφαλώς ήταν παλιά και γινόταν με βάση τις πολιτικές προτιμήσεις που δεν ήταν σταθερές, αφού οι μετακινήσεις από τη μία πολιτική παράταξη στην άλλη ήταν συχνές, ακόμη και σημαντικών πολιτικών ηγετών, όπως συμβαίνει και στην εποχή μας.

Ο Ισοκράτης πιστεύει ότι ο άνθρωπος μπορεί να είναι «**φύσει πολιτικὸν ζῷον**», αλλά η «κομματική του ταυτότητα» καθορίζεται από άλλους παράγοντες κι όχι από τη φύση.

Με τις διευκρινήσεις αυτές επιδιώκει ο ρήτορας να θέσει τους συκοφάντες, πληγή της αθηναϊκής κοινωνίας, στο περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής απογουμώνοντάς τους από την ιδιότητα του δημοκρατικού πολίτη.

Με τα ανωτέρω ο Ισοκράτης αποβλέπει στην ανανέωση της πολιτικής ζωής με την επικράτηση νέων και μη διεφθαρμένων ανθρώπων, με ιδέες νέες και προθέσεις ειλικρινείς.

Το δεύτερο μέτρο που προτείνει ο ρήτορας δεν αφορά την εσωτερική αναδιοργάνωση της πόλης αλλά την εξωτερική πολιτική της και ειδικότερα τις σχέσεις της με τους συμμάχους. Συνιστά στους συμπολίτες του ν' ακολουθήσουν πλέον φιλική πολιτική προς τους συμμάχους, που συνεπάγεται την ουσιαστική αυτονομία τους κι όχι την τυπική. Επιβάλλεται λοιπόν να σταματήσουν οι στρατηγοί τις αυθαιρεσίες σε βάρος των συμμάχων και ν' ασκείται η εποπτεία κατά τρόπο φιλικό κι όχι τυραννικό.

Με στόχο να καταστήσει αποτελεσματική την παραίνεσή του για φιλική συμπεριφορά προς τους συμμάχους, χρησιμοποιεί ως όπλο τον εκφοβισμό, υπενθυμίζοντας προς τους Αθηναίους τη γνωστή αρχή «**ἡ ἰσχύς ἐν τῇ ἐνώσει**». Αφήνει δηλ. να εννοηθεί ότι η Αθήνα θα διατρέξει κίνδυνο, αν ενωθούν όλοι οι σύμμαχοι εναντίον της, καθόσον είναι ισχυρότερη έναντι καθεμιάς συμμαχικής πόλης αλλά ασθενέστερη έναντι όλων μαζί. Και η ιστορία διδάσκει ότι πολλές φορές δημιουργήθηκαν συνασπισμοί πόλεων για ν' αντιμετωπισθεί μια ισχυρή δύναμη.

Το τρίτο κατά σειρά μέτρο συμπληρώνει ουσιαστικά το προηγούμενο. Μετά την ευσέβεια αξία για τον ρήτορα έχει η εκτίμηση που μπορούν να

κερδίσουν οι Αθηναῖοι με τη δίκαιη συμπεριφορά τους προς τους συμμάχους, γιατί θα παραχωρηθεί εκουσίως ἀπ' ὅλους τους Ἕλληνες ἡ ἐξουσία καὶ ἡ ἡγεμονία. Με τον ισχυρισμό αυτό είναι πασιφανές ὅτι ο ρήτορας προσπαθεῖ να διασκεδάσει τις αρνητικές εντυπώσεις που δημιούργησε ἡ προτεινόμενη ἀπαγκίστρωση τῆς αθηναϊκῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν ἡγεμόνευση τῶν Ἑλλήνων, καὶ ν' ἀναπτερώσει τὸ ἠθικὸ τῶν Αθηναίων.

§§136-140

Ὁ Ἰσοκράτης ὡς γνήσιος ἐκφραστὴς τῆς πανελληνιας ἰδέας ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν εὐτυχία ὄχι μόνον τῶν Αθηναίων ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Σ' αὐτὴ θα ὁδηγήσει ἡ σταθερὴ πίστη στα ἰδεώδη που συνοψίζονται στα παραγγέλματα τῶν §§133-135.

Με ὅσα ἐπιχειρήματα, περισσότερο ἢ ὀλιγότερο πειστικά, ἔχει χρησιμοποιοῦν ὁ ρήτορας δὲν ἐπιδιώκει νὰ δεῖ τοὺς Αθηναίους ἀδραεῖς ἀλλὰ «πολεμικοὺς μὲν ὄντας ταῖς μελέταις καὶ ταῖς παρασκευαῖς, εἰρηνικοὺς δὲ τῶ μηδὲν παρὰ τὸ δίκαιον πράττειν» (πάρισον). Καὶ διαβεβαιώνει ὅτι ἀποφυγὴ τῆς ὁποιασδήποτε ἀδικίας ἐκ μέρους τῶν Αθηναίων θὰ λειτουργήσει ἀποτρεπτικά καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, ὅταν μάλιστα δουν τὴν αθηναϊκὴ δύναμη ἔτοιμη νὰ σπεύσει σὲ βοήθεια τῶν ἀδικουμένων. Καὶ σὲ ἄλλους λόγους τοῦ Ὁ Ἰσοκράτης ἀναφέρεται ἐκτενῶς (βλ. Πανηγυρικὸς §54 κ.ε., Παναθηναϊκὸς §§168-171) στὴ συνδρομὴ που πρόσφεραν οἱ Αθηναῖοι σὲ τοὺς ἀδικουμένους.

Γιὰ νὰ κερδίσει καὶ τοὺς πιο δῦσπιστους ἀκροατές, καταφεύγει σ' ἕνα νέο ἐπιχείρημα που θυμίζει σοφιστικὴ τέχνη: εἴτε ἀκολουθήσουν οἱ μεγάλες πόλεις τὴν εἰρηνοφιλή πολιτικὴ τῆς Αθήνας εἴτε ὄχι, ἡ πόλις θὰ βρεθεῖ σὲ πλεονεκτικὴ θέση. Γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση ἡ Αθήνα θ' ἀποκτήσει τὴ φήμη τῆς ἀποτρεπτικῆς δυνάμεως τῶν ἀδικιῶν καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση ὅλοι οἱ «κακῶς πάσχοντες» θὰ καταφύγουν ἰκέτες σὲ τοὺς Αθηναίους «διδόντες οὐ μόνον τὴν ἡγεμονίαν ἀλλὰ καὶ σφᾶς αὐτούς».

Εἶναι φανερό ὅτι ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης χρησιμοποιοῦν τὴν προπαγανδιστικὴ τακτικὴ τοῦ συνθήματος, τῆς υπερβολῆς καὶ τῶν γενικεύσεων, καθὼς ἐπιζητεῖ νὰ διεγείρει συναισθηματικά ἕνα μεγάλο πλῆθος ἀνθρώπων καὶ νὰ «περάσει» τὴν ἀποψη ὅτι θὰ συμπαρασταθοῦν πρόθυμα πολλοὶ στὴν καταπολέμηση τῆς ἀδικίας. Ἀκολουθῶν με μιὰ σειρά ρητορικῶν ἐρωτήσεων ἐπιδιώκει νὰ μεταδώσει σὲ τοὺς ἀκροατές τὸ πάθος τοῦ γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δικαιοσύνης ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες. Τὸ πάθος αὐτὸ εἶναι εἰλικρινές, καθὼς πηγάζει ἀπὸ τὴν πεποίθησή του ὅτι

θα υπάρξουν μόνο θετικές εξελίξεις:

1. Όλοι θα επιζητήσουν τη φιλία και τη συμμαχία της Αθήνας, που είναι η μόνη «υπερδύναμη» πρόθυμη και ικανή να προσφέρει τη συνδρομή της προς τους αδικουμένους χωρίς η ίδια να έχει ανάγκη από βοήθεια.

2. Θα σημειωθεί σημαντική πρόοδος στην πόλη εξαιτίας της ευνοϊκής διάθεσης των άλλων προς αυτή.

3. Θα εισρεύσει άφθονος πλούτος στην Αθήνα.

4. Όλοι θα επαινούν τους Αθηναίους που έγιναν αιτία τόσων πολλών και τόσο σημαντικών αγαθών.

§§141-144

Ο Ισοκράτης δηλώνει ότι η μεγάλη ηλικία του δεν επιτρέπει να περιλάβει στον λόγο του όλα όσα διακρίνει με τη δημιουργική φαντασία του. Τονίζει όμως ότι «καλόν ἔστιν... προστῆναι τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας, καὶ σωτῆρας ἀλλὰ μὴ λυμεῶνας αὐτῶν κληθῆναι». Παραπλήσιες απόψεις διατυπώνει και στον Πανηγυρικόν §§80-81 χρησιμοποιώντας μάλιστα και την ίδια αντίθεση: «καὶ σωτῆρες ἀλλὰ μὴ λυμεῶνες ἀποκαλεῖσθαι». Επιθυμεί πράγματι μέσα στη γενική παράκρουση ν' αναδειχθούν οι Αθηναίοι προστάτες της ελευθερίας των Ελλήνων και ν' αποκτήσουν τη δόξα των προγόνων «περίβλεπτοι ἐπ' ἀρετῇ γενόμενοι».

Συνοψίζοντας διακηρύσσει ότι πρέπει να μισήσουν τη θαλάσσια κυριαρχία («τὰς τυραννικὰς ἀρχάς») και τις ξένες κτήσεις («δυναστείας») και να γίνουν ζηλωτές και μιμητές της βασιλικής εξουσίας στη Σπάρτη.

Μόνο έτσι θα μπορέσουν να διαλύσουν τις συκοφαντίες, να σταματήσουν τις μάταιες πολεμικές συγκρούσεις και ν' αποκτήσουν μόνιμα την ηγεμονία.

Θέλοντας να παρουσιάσει με τον παραστατικότερο τρόπο την ηγεμονία που οραματίζεται, την παραλληλίζει με τη Σπαρτιατική βασιλεία. Υπογραμμίζει ότι οι βασιλείς της Σπάρτης υπό την εποπτεία των πέντε εφόρων έχουν τη δυνατότητα να διαπράττουν λιγότερες αδικίες από τους απλούς πολίτες. Και τόση διαφορά υπάρχει στην ευτυχία των βασιλέων της Σπάρτης και των τυράννων, όση διαφορά υπάρχει ανάμεσα στην ηρωποίηση των τυραννοκτόνων και την καταδίκη σε ατιμία μεγαλύτερη κι από αυτή των δειλών και των ριψάσπιδων, όσων δεν θυσιάζουν τη ζωή τους για τους βασιλείς. Κλείνοντας το συμπέρασμά του διαβεβαιώνει γι' άλλη μια φορά ότι έχουν τη δυνατότητα οι Αθηναίοι να τιμηθούν από τους άλλους Έλληνες, αν θεωρηθεί η δύναμή τους σωτήρια γι' αυτούς.

Επιχειρεί να διεγείρει τα πατριωτικά συναισθήματα (§141) αναπολώντας την προγονική δόξα και προβάλλοντας τις ηθικές αξίες της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της αρετής, που καταξιώνουν τη ζωή των ανθρώπων τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Κολακεύει εμμέσως τους Αθηναίους (§142) χαρακτηρίζοντας διαβολές (συκοφαντίες) τις κατηγορίες των συμμάχων. Όμως οι σύμμαχοι δεν κατηγορούσαν άδικα τους Αθηναίους, αφού πολλές φορές είχαν υποστεί τις οικονομικές καταπίσεις και τις διοικητικές αυθαιρεσίες της ιμπεριαλιστικής πολιτικής τους. (Πρβλ. Μ. Σακελλαρίου, Παθολογία τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Γ1 σ. 456).

§ 145

Στον επίλογο ο Ισοκράτης προβάλλει και πάλι το πανελλήνιο ιδεώδες, την ενωμένη κι ευτυχισμένη Ελλάδα. Προσκαλεί τους νεότερους κι ακμαιότερους ρήτορες να πάρουν τη σκυτάλη του αγώνα, ώστε να επικρατήσει η αρετή και η δικαιοσύνη. Ο ίδιος επικαλούμενος την προχωρημένη ηλικία του και τη μεγάλη έκταση του λόγου του δηλώνει ότι σταματά την ομιλία του, αφού προηγουμένως φρόντισε να δημιουργήσει στους ακροατές του την προσδοκία πολλών και καλών επιχειρημάτων. Ἰπάρχει λοιπόν για τους νεότερους «στάδιον δόξης λαμπρόν», εφόσον το έπαθλο θα είναι για όλους η εδραίωση της πολυπόθητης ειρήνης.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. «Ἔστι δ'... πρῶτον μὲν ἦν συμβούλους ποιώμεθα... εὐδοκιμεῖν» (§§133-135).

Οι υποθετικές προτάσεις του κειμένου λειτουργούν ως υποκείμενα του ρ. «ἔστι».

Η χρήση των υποθετικών προτάσεων ως υποκειμένων είναι σπάνια (βλ. Κ.Κατεβαίνη, Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης §12. και Μ. Μπαχαράκη, Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, πινάξ 69ος).

[Για τον μακροπερίοδο λόγο του Ισοκράτη, που είναι από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία του ύφους του, βλ. τα περιλαμβανόμενα στο παρόν τεύχος σχετικά κείμενα.]

2. «ἔργῳ δὲ τοῖς στρατηγοῖς... ἐκδιδῶμεν» Αναφέρεται στον στρατηγό Χάρη, για τον οποίο ο Διόδωρος ο Σικελιώτης γράφει:

«ἐλόμενοι δὲ στρατηγὸν Χάρητα καὶ ναυτικὴν δύναμιν δόντες ἐξέπεμψαν. οὗτος δὲ τοὺς μὲν πολεμίους εὐλαβούμενος, τοὺς δὲ συμμάχους

ἀδικῶν διετέλει. καταπλεύσας γὰρ εἰς Κόρκυραν συμμαχίδα πόλιν, στάσεις ἐν αὐτῇ μεγάλας ἐκίνησεν, ἐξ ὧν συνέπεσε γενέσθαι σφαγὰς πολλὰς καὶ ἄρπαγὰς, δι' ἃς συνέβη τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων διαβληθῆναι παρὰ τοῖς συμμάχοις. ὁ μὲν οὖν Χάρης καὶ ἕτερα τοιαῦτα παρανομῶν ἀγαθὸν μὲν οὐδὲν διεπράξατο, τῇ δὲ πατρίδι διαβολὰς.»

(XV, 95)

Κι ο Αριστοφάνης σε πολλές κωμωδίες του σατιρίζει τη συνήθεια των Αθηναίων να εκλέγουν στρατηγούς με απόλυτη δύναμη και πληρεξουσιότητα πρόσωπα ανίκανα και ιδιοτελή, τα οποία με τα λάθη τους και την αυταρχική συμπεριφορά τους έβλαψαν καιρία την πόλη.

Ο Ισοκράτης σ' άλλο σημείο του λόγου του (βλ. §55) κατακρίνει την αβελτηρία των Αθηναίων στο θέμα αυτό.

3. ἡσυχίαν ἄξουσιν (§137) Το ρ. ἄγω δηλώνει μόνιμη κατάσταση, ενώ το ρ. ἔχω στις αντίστοιχες περιφράσεις δηλώνει κατάσταση που διαμορφώνεται από τις περιστάσεις.

4. τοῖς ἀδικουμένοις βοηθεῖν (§ 137)

(βλ. Παναθηναϊκός, 54-56 και Παναθηναϊκός, 168-171)

5. ταῖς προεχούσαις (§138): εννοεί τις άλλες μεγάλες πόλεις, τη Σπάρτη, τη Θήβα, το Άργος.

6. μακαριστότεροι (§ 143) ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί ως θετικό βαθμό το μακάριος. Στον Εὐαγόρα §70 υπάρχει ο υπερθετικός βαθμός. Ο Πλάτων χρησιμοποιεί το μακαριστός, ενώ για συγκριτικό έχει το μακαριώτερος (βλ. Πολιτεία 465d.). Ο συγκριτικός και ο υπερθετικός και των δύο τύπων υπάρχουν στον Ξενοφώντα.

Το επίθετο ὁ μάκαρ, ἡ μάκαρ (ἢ ἡ μάκαιρα) σχηματίζει τα παραθετικά κανονικά με τις καταλήξεις -τερος, -τατος (συγκρ. μακάρτερος και υπερθ. μακάρτατος).

7. ἀτιμότεροι... ἀποβαλλόντων (§143)

Ο Αισχίνης αναφέρει ότι οι Αθηναίοι στερούσαν από τους δειλούς και τους ριψάσπιδες το δικαίωμα να αγορεύουν ενώπιον του λαού. «Καὶ τίσι δεύτερον ἀπέιπε μὴ λέγειν; «ἢ τὰς στρατείας», φησί, «μὴ ἔστρατευμένος, ὅσαι ἂν αὐτῷ προσταχθῶσιν, ἢ τὴν ἀσπίδα ἀποβεβληκῶς», δίκαια λέγων.

Τί δὴ ποτε; ἄνθρωπε, τῆ πόλει ὑπὲρ ἧς τὰ ὄπλα μὴ τίθεσαι ἢ διὰ δειλίαν μὴ δυνατὸς εἶ ἔπαμῦναι, μηδὲ συμβουλεύειν ἄξιον.»

(Κατὰ Τιμάρχου §29)

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

§§133-§135

1. Ο Ισοκράτης προτείνει την εφαρμογή τριών μέτρων για να επανορθωθεί η κατάσταση στην πόλη. Ποιο από αυτά νομίζετε ότι είναι πιο σημαντικό; Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.

2. Πώς κρίνετε την άποψη του ρήτορα να μη θεωρούνται δημοκρατικοί πολίτες οι συκοφάντες; Ποιον ή ποιους στόχους θέλει να επιτύχει η επιμονή του πάνω στο θέμα αυτό;

3. Να σχολιάσετε τον ισχυρισμό του ρήτορα που περιλαμβάνεται στη φράση: «τοῖς γὰρ οὕτω διακειμένοις... καὶ τὰς ἡγεμονίας διδύασιν».

4. **γνόντες, ἐκδιδώμεν:** Να γράψετε το 6' ενικό πρόσωπο σ' όλες τις εγγλίσσεις του ιδίου χρόνου και να βρείτε λέξεις της αρχαίας και της νέας ελληνικής με την ίδια ρίζα.

5. **εὐσέβειαν:** Να αιτιολογήσετε την ορθογραφία της λέξεως.

§§ 136-140

1. Για ποιους λόγους θέλει ο ρήτορας τους Αθηναίους όχι μόνο «εἰρηνικούς τῶ μηδὲν παρὰ τὸ δίκαιον πράττειν» αλλά και «πολεμικούς ὄντας ταῖς μελέταις καὶ ταῖς παρασκευαῖς»; Μήπως σας θυμίζει κάποια βασική αρχή που ισχύει και στην εποχή μας για τη διατήρηση της ειρήνης;

2. Ισχυρίζεται ο ρήτορας ότι η Αθήνα θα ωφεληθεί είτε ακολουθήσουν και οι άλλες πόλεις φιλειρηνική πολιτική είτε όχι. Πόσο πειστικά κρίνετε τα επιχειρήματα που αναπτύσσει για να στηρίξει τον ισχυρισμό του;

3. «Πόσον δὲ πλοῦτον εἰς τὴν πόλιν εἰσρυσήσεται;» Ποια εικόνα τῆς φύσεως φέρνει στο νου σας αυτή η φράση;

4. **δυναμένους, προσδοκᾶν:** Να αντικαταστήσετε τους ρηματικούς τύπους χρονικώς και να κλίνετε τον παρατατικό.

5. **ὀκνήσουσι, ἄξουσιν:** Να αιτιολογήσετε το χρόνο και την έγγλιση των ρημάτων, αφού βρείτε το συντακτικό ρόλο των προτάσεων στις οποίες ανήκουν, και το υποκείμενό τους.

§ 141-144

1. Ο Ισοκράτης προτρέπει τους Αθηναίους «προστῆναι τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας». Γιατί εξαρτά το «προστῆναι» από το «καλόν ἐστι» και όχι από ένα άλλο ρήμα (χρή, δεῖ κ.λ) και σε τι στοχεύει με το «καὶ περιβλέπτους ἐπ' ἀρετῇ γενομένους τὴν δόξαν τὴν τῶν προγόνων ἀναλαβεῖν»;

2. Γιατί αναφέρεται στην επανάκτηση της ηγεμονίας στο τέλος του λόγου του;

Νομίζετε ότι αποτελεί ουτοπία η ηγεμονία που οραματίζεται ο ρήτορας; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας.

3. Σε τι αποβλέπει με την καταδίκη κάθε τυραννικής εξουσίας και την υπενθύμιση των τιμών που απολαμβάνουν οι τυραννοκτόνοι;

4. **σωτῆρας, λυμεῶνας:** Να γράψετε τις πλάγιες πτώσεις των λέξεων στον ενικό και πληθυντικό αριθμό.

5. **ἦπτον, μεγίστας:** Να γράψετε τους άλλους βαθμούς και να κλίνετε τον συγκριτικό της β' λέξης.

§ 145

1. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο ρήτορας με τον επίλογο επιδιώκει:

α) να καταστήσει ευνοϊκό τον ακροατή για τον εαυτό του και δυσμενή για τον αντίπαλο.

β) να εξάρει ή να μειώσει τη σημασία ορισμένων πραγμάτων

γ) να συγκινήσει τον ακροατή με την παθοποιΐα και

δ) να ξαναθυμίσει τα γεγονότα που εκτέθηκαν προηγουμένως.

Τι έχει επιτύχει κατά τη γνώμη σας με τον επίλογό του ο ρήτορας και με ποιον τρόπο;

2. **ἐνόνητον:** Να αναπτύξετε τη μετοχή στην αντίστοιχη δευτερεύουσα πρόταση.

3. **καὶ λέγειν καὶ γράφειν:** Να μετατρέψετε τον πλάγιο λόγο σε ευθύ.